

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
 सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री विश्वभरप्रसाद श्रेष्ठ
 माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
 माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
 माननीय न्यायाधीश श्री कुमार रेग्मी
 माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद फुयाल
 आदेश

०६९-WS-००२१

विषय: उत्प्रेषणसमेत।

काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३४ नयाँबानेश्वर बस्ने
भरतमणि जङ्गम १

निवेदक

विरुद्ध

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं.....	१
नेपाल सरकार, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	१
गुठी संस्थान, केन्द्रीय कार्यालय, डिल्लीबजार, काठमाडौं	१
प्रशासक, बलिराम सा तेली, गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालय	१

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ अन्तर्गत दायर भई
सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम ३ उपनियम
(२) बमोजिम संवैधानिक इजलासमा पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं
आदेश यस प्रकार रहेको छ:-

संक्षिप्त तथ्य

- नेपाली इतिहासको प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्म पुर्खाहरूले नेपाली पहिचानको रूपमा राखेको गुठीको सुरक्षा, संरक्षण, सम्बर्धन र विकास हुन र मुलुकमा कानुनी राज्यको स्थापनार्थ यो निवेदनको आवश्यकता भएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को

१०२९-

१०२९ -

धारा १, ४, १२, १३, १७, २३, ३२, ९०, १०७(१) र (२) तथा १६४ बमोजिम
न्याय पाउन यो निवेदन गर्न आएको छु।

पूर्व लिच्छवीकालदेखि शुरु भएको "गुठी व्यवस्था" आजका मितिसम्म
नेपालीहरुको जीवन पद्धतिसँग निकटतम् सम्बन्ध स्थापित गरेको कुरा जग जाहेर छ।
नेपालीहरुको जीवनमा जन्मदेखि मृत्युसम्म यसको प्रभावलाई अस्वीकार गर्न नसक्ने
अवस्था नेपाली समाजमा कसिएर बसेको छ। गुठी व्यवस्थालाई विपक्षीहरुले चिन्न र
जान्न नसक्नुका कारणले गुठी व्यवस्था राजनीतिकरण भई मासिन र नोकसान हुन थालेको
छ।

गुठी संस्थानले अनिवार्य गर्नुपर्ने कार्यहरु नगरी संस्थानले नगर्नुपर्ने कामलाई
प्रमुखता दिएको छ। गुठी संस्थानको मुख्य जिम्मेवारी अन्तर्गत रहेको नेपालभर मुलुकमा
रहेका देवालय, शिवालय, मठमन्दिरहरुमा नित्य नैमित्य पूजा सञ्चालनमा लापरवाही
गर्नुका साथै इतिहास र संस्कृतिको जगेर्ना, पुरातत्व र इतिहासको खोजतलास, शोध र
अनुसन्धान कार्य आदि गर्नुपर्ने जस्ता कार्य प्रति बेवास्ता गरेको छ। छुट गुठी र निजी
गुठीहरुका दानपत्र, लिखत र परम्परानुसार चलेको गुठी पद्धतिलाई कायम राखी गुठी
स्थापना गर्ने दाताको उद्देश्य अनुसार त्यस्ता गुठीहरुलाई अमानतमा लिई कार्य सञ्चालन
गर्नुपर्ने जिम्मेवारीबाट पन्धिएको र पहिलेदेखि संस्थानले चलाउँदै आएको राजगुठीको
अनिवार्य गर्नुपर्ने धार्मिक कृत्यहरु समेत गरेको छैन। गुठी संस्थान ऐन, २०२९ को
दफा १९ बमोजिम छुट गुठीको हक दायित्व संस्थानमा सर्ने भनिए पनि संस्थानले त्यस्तो
छुट गुठीको दायित्व स्वीकार गर्न नसकेको कारणबाट छुट गुठीको कानून बमोजिम
व्यवस्था हुन सकेको छैन तापनि छुट गुठीको सम्पत्तिमा भने संस्थानको हस्तक्षेप रोकिएको
छैन। २०२९ सालदेखि आज ३० वर्ष बितिसकदा पनि छुट गुठीहरु राजगुठीमा परिणत
हुन सकेका छैनन्। गुठी संस्थानले छुट गुठीका गुठीयारहरुलाई पाँचपाँच वर्षको अवधि
थप गर्ने कार्य रोक्न सकेको छैन। यसरी गुठी संस्थान ऐनको दफा १९ निष्क्रिय भएको
छ। गुठी अक्षय कोषको रकम विभिन्न समयमा विभिन्न वित्तिय संस्थाहरुमा राख्ने सार्ने
काम भइरहेको छ। राजगुठी र छुट गुठीका सम्पत्ति आफूखुसी भाडामा लगाउने र खेती
गर्न दिने तथा मास्न नहुने देवालय, शिवालय र सार्वजनिक जग्गाहरुसमेत बीस/तीस
वर्षको अवधि तोकी लिजमा दिने व्यवस्थाले राजधानीका मुटुमा रहेका एक आना जमिनको
एक करोड भन्दा बढी मूल्य पर्ने जमिन हजारको मूल्यमा गुठीको सम्पत्ति हस्तान्तरण
हुन थालेको छ।

छुट गुठी, राजगुठी र गुठीतैनाथी जग्गामा बीस-पच्चीस वर्षको समयावधि तोकी
लिज दिने कार्य अगाडि बढिरहेको छ। कान्तिपुर दैनिकको मिति २०६९।१।२३ मा
"गुठी तैनाथी जग्गामा निजी लगानीमा परियोजना कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धी शिलबन्दी

१०२९

१०४ -

"प्रस्ताव आव्हान" भन्ने प्रकाशित सूचना अनुसार टेण्डर माग गरिएको छ। यो गुठी जग्गा लिजमा दिने कार्य नरोकिएमा "गुठी" को अतिरिक्त सम्बन्धित धार्मिक समुदायको अपुरणीय क्षति हुने प्रष्ट छ। उक्त मितिमा विज्ञापन भई जग्गाहरु लिजमा दिने कार्य यसै सम्मानित अदालतको कालमोचन गुठी क्षेत्रको जग्गामा गुठीको आयस्ता बढाउने नाउँमा व्यापारिक कम्प्लेक्स बनाउन नमिल्ने गरी गुठी संस्थानका नाउँमा भएको निर्देशनात्मक आदेशको विपरित विपक्षी नं. ३ ले गुठी जग्गालाई लिजमा दिने काम कारबाही अगाडि बढाइरहेको हुँदा सो लिजमा दिने कार्य तुरन्त रोकी न्याय पाउँ।

नेपालको संविधानको धारा २९० बमोजिम स्थापित गुठी संस्थान ऐन, २०३३ संशोधन भएर कुनै पनि व्यक्तिलाई सरकारले संस्थानको कार्यकारी प्रमुखमा नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गरियो। त्यसै समयदेखि गुठी संस्थान मनपर्दो ढंगले सञ्चालन हुन थाल्यो। गुठी जग्गा हिनामिना हुनु, मनपर्दो ढङ्गले गुठी जग्गाको रैतानी हुनु, रुपियाँको माल कौडीमा बेचबिखन हुनु र करोडौ मूल्यको जग्गा हजारको मूल्यमा सीमित रहनु जस्ता कार्यले गर्दा गुठी संस्थानको सम्पत्ति हिनामिना हुन थाल्यो। काठमाडौं नगरको मुटुमा रहेका देवस्थल विकास गर्नुपर्ने सार्वजनिक जग्गाहरुमा व्यापारिक कम्प्लेसहरु बन्न थाले।

गुठी संस्थान भनेको मालपोत कार्यालय जस्तो जग्गा प्रशासन मात्र हेर्ने निकाय होइन। यसले गुठी जग्गा प्रशासन र धर्म, संस्कृति, परम्परागत रितिरिवाज, समाज वा समुदायले अङ्गिकार गरेको चाडपर्व, चलिआएको रितिस्थिति र शिवालय र देवदेवीका मन्दिरमा नित्य नैमित्य पूजालाई धर्मलोप नहुने किसिमबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने दायित्व पनि अन्तरहित भएका हुन्छन्। तर हाल गुठी संस्थानले धार्मिक कृत्यलाई एकार्तर्फ पन्छाई जग्गा प्रशासनमा मात्र सीमित रहेर गुठी जग्गा हिनामिना गर्ने कार्यमा व्यस्त रहेको हुँदा हामी वैदिक सनातनी धर्मावलम्बी समुदायलाई अन्याय पर्न गएको छ। गुठी संस्थान ऐनको दफा ७ बमोजिम गठन गर्नुपर्ने विद्वत समिति लामो समयदेखि गठन गरिएको छैन।

विपक्षीहरुबाट तर्जुमा, स्वीकृत र जारी गरी लागू गरिएको अर्थात् प्रचलनमा रहेको गुठी संस्थान ऐन, २०३३ ले अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ४ मा उल्लेखित धर्म निरपेक्षको उद्देश्यलाई समेट्न नसकी विपरित भएको र संविधानको धारा ९० बमोजिम कानून बनाई नियमित गर्नुपर्ने कार्य पनि आजसम्म नगरी संविधानको बर्खिलाप हुने गरी काम गरी, गराई नागरिक समुदायले स्वतन्त्रतापूर्वक प्रचलित सामाजिक एवं सांस्कृतिक परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वकाल देखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने अधिकारबाट बच्नित गरेको छ। जसरी संविधानको धारा ९० मा गुठी रकम राजश्वमा नगाउने भनी स्पष्ट भनिएको छ त्यस्तै "गुठी" शब्दसँग गाँसिएर रहेको

१०५ -

१०२९

धार्मिक परम्परा, रितिस्थिति, प्रचलनमा रहेको संस्कृति र विभिन्न धार्मिक सम्प्रदायले अङ्गिकार गरेको मूल्य र मान्यतालाई कायम राखी त्यसको विकास गर्नसमेत सरकारी हस्तक्षेप मुक्त एक स्वतन्त्र तथा स्वायत्त निकाय आवश्यक भएको छ। हाल गुठी परिभाषा भित्र पर्ने सबैलाई समेट्न सुक्ने गरी वर्तमानमा प्रचलनमा रहेको गुठी संस्थान ऐन, २०३३ (गणतन्त्र पछि संशोधित) मा रहेका ७, १२(क), १६(२), १७(२), १९ र ४२(क) दफाहरु नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ४, १७ र २३ तथा १६४ समेतसँग प्रत्यक्ष बाझिएको हुँदा संविधानको धारा ४, १२, १३, १७, २३, ९०, १०७ को उपधारा (१)(२) बमोजिम त्यस्ता संविधानसँग बाझिएका उल्लेखित गुठी संस्थान ऐनका दफाहरु र मिति २०६९।१।२३ मा प्रकाशित विज्ञापनले तयार गर्ने सम्पूर्ण कार्यहरु "गुठी"को मर्म विपरित हुने भएकोले उक्त विज्ञापनको सम्पूर्ण काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी गुठी, मठमन्दिर, देवालय, शिवालय र चलिआएको संस्कृतिसमेत संरक्षण र सम्बर्धन गर्न सक्ने, सरकारी हस्तक्षेप मुक्त एक सशक्त स्वशासित निकाय तयार गर्न उपयुक्त कानून निर्माण गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा उत्प्रेषण, प्रतिषेध र परमादेश लगायत जो जे चाहिने उपयुक्त आज्ञा, आदेश र पूर्जीसमेत जारी गरी न्याय पाउँ।

साथै प्रस्तुत निवेदनको टुङ्गो लाग्नलाई केही समय लाग्ने भएको र माथि उल्लेख भएको, छुट गुठी, राजगुठी र गुठीतैनाथी जग्गामा मिति २०६९।१।२३ मा प्रकाशित विज्ञापनले बीस-पच्चीस वर्षको समयावधि तोकी लिज दिने कार्य अगाडि बढिरहेको अवस्थामा छ। यो कार्य लगायत गुठी संस्थानको अनेक सम्पत्तिहरु हस्तान्तरण गर्ने परिपञ्च रचिएको आशंका विद्यमान भएको अवस्था रहेकोले दैनिक प्रशासन बाहेक कुनै पनि दुरगामी असर गर्ने कुनै पनि काम कारबाही नगर्नु, नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम विपक्षी नं. ३ का नाउँमा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ भन्ने निवेदन।

२. यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षी नं. १, २, ३ र ४ लाई आफै वा आफ्नो प्रतिनिधी मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको १(एक) प्रति नक्कल साथै राखी सूचना दिई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियम बमोजिम पेश गर्नु। अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा दुवै पक्ष राखी छलफल गराउन उपयुक्त भएबाट छलफलका लागि मिति २०६९।६।११ गतेको पेशी तोकी सोको सूचना

१०२९

१०९

विपक्षीहरूलाई दिई विशेष इजलास समक्ष पेश गर्नु भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतबाट
मिति २०६९।६।२ मा भएको आदेश।

३. विपक्षी गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालयद्वारा मिति २०६९।१।२३ को गोरखापत्रमा
प्रकाशित प्रस्ताव हेर्दा सो संस्थान अन्तर्गतका विभिन्न गुठी तैनाथी जग्गाहरू व्यवसायिक
प्रयोजनका लागि २५ वर्षसम्म लिजमा दिन प्रस्ताव आव्हान भएको देखिन्छ। विपक्षी
गुठी संस्थानको उक्त सूचनाबाट गुठी जग्गाहरू दीर्घकालीन अवधिको लागि व्यवसायिक
प्रयोजनका लागि लिजमा दिन प्रस्ताव आव्हान गरिएको देखिन्छ। गुठी जग्गाहरूको
संरक्षण र सम्बर्धन गर्दै दाताहरूको इच्छा र उपासक तथा अनुयायीहरूको हित तथा
सुविधा अनुकूल गुठीको सञ्चालन गर्ने समुचित प्रबन्ध मिलाउनु विपक्षी गुठी संस्थानको
कर्तव्य हो। यसरी गुठी जग्गाहरू दीर्घकालीन रूपमा लिजमा दिनुअघि विपक्षी गुठी
संस्थानले त्यसको उपयुक्तता र गुठीको उद्देश्य तथा त्यसबाट प्रचलित धार्मिक एवं
सांस्कृतिक पक्षमा पर्न सक्ने प्रभाव समेतको सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गरेर
मात्र व्यवसायिक प्रयोजनका लागि लिजमा दिने नदिने निष्कर्षमा पुग्नुपर्नेमा कुनै अध्ययन
अनुसन्धान नै नगरी लिजको प्रस्ताव आव्हान भएको देखिदा सो प्रस्ताव बमोजिम लिजमा
दिने कार्य अघि बढेमा गुठीको उद्देश्य माथि नै प्रतिकूल असर पर्न गई अपुरणीय क्षति
हुन सक्ने अवस्था विद्यमान रहेको देखिन आएकोले सुविधा सन्तुलनको दृष्टिबाट समेत
मिति २०६९।१।२३ को उक्त सूचना बमोजिम लिजमा दिने सम्बन्धी कार्य प्रस्तुत रिट
निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म अघि नबढाउनु यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षीहरूका
नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ। आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिनु
भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतबाट मिति २०६९।६।११ मा भएको अन्तरिम
आदेश।
४. गुठी संस्थानको काम, कर्तव्य तथा अधिकारका सन्दर्भमा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ मा
उल्लेख गरिएको छ। सबै प्रकारका गुठीका सम्बन्धमा आवश्यक बन्दोबस्ती मिलाउने
र आवश्यकता अनुसार त्यस्ता गुठीहरूलाई संरक्षण गर्दै जाने दायित्व गुठी संस्थान ऐनले
स्पष्ट रूपमा गुठी संस्थानलाई कानूनी अछित्यारी प्रदान गरेको छ। गुठीका सम्बन्धमा
हालसम्म भए गरेका काम र आगामी दिनमा गुठीका संरक्षण सम्बन्धी मार्गचित्र विपक्षी
बनाइएका गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालयबाट यथार्थ रूपमा लिखित जवाफ प्रस्तुत हुने
छ। गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा १२(क) मा नेपाल सरकारले संस्थानमा एकजना
प्रशासक नियुक्त गर्ने छ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ। विधायिकाद्वारा निर्मित कानूनमा नै
शैक्षिक योग्यता उल्लेख नभएको देखिदा नेपाल सरकारले गुठी प्रशासक नियुक्त गर्दा नै
सो सम्बन्धमा आवश्यक विचार गर्ने गरेको हुँदा गुठी प्रशासकको शैक्षिक योग्यता उपर
प्रश्न उठाउन कानूनतः मिल्ने देखिदैन। साथै गुठीसँग सम्बन्धित सबै कार्यहरू गुठी

१०९ -

संस्थानले नै गर्नुपर्ने हुन्छ, नेपाल सरकारले आवश्यक देखेमा संस्थानलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने कानूनी व्यवस्था गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५२ मा उल्लेख भएकाले आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारले समय समयमा आवश्यक निर्देशन दिएको र भविष्यमा पनि दिई जाने हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

५. गुठीको संरक्षण एवं सम्बर्धन गर्ने सम्बन्धमा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ विस्तृत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उक्त ऐनको दफा ७ को विद्वत् समिति सम्बन्धी व्यवस्था, दफा १२ को देहाय (क) को समिति वा विद्वत् समितिको सदस्यका लागि अयोग्यता सम्बन्धी व्यवस्था, दफा १६(२) को गुठीको बन्दोबस्त र सञ्चालन साबिकमा चलाई आएको दर्ता गुठीयार, महन्त, पुजारी वा अरू कसैलाई सुम्पन सक्ने व्यवस्था, दफा १७(२) को छुट गुठी तथा निजी गुठीलाई राजगुठीमा लिई अमानतबाट व्यवस्था र सञ्चालन गर्ने वा यस ऐनमा व्यवस्था भए बंमोजिम सञ्चालन गराउने सम्बन्धी व्यवस्था, दफा १९ को छुट गुठीको हक संस्थानमा सर्ने सम्बन्धी व्यवस्था र दफा ४२(क) को नेपाल सरकारले संस्थानको स्वामित्वमा रहेको गुठी जग्गा सामाजिक कल्याण वा सामुदायिक हितको लागि उपलब्ध गर्ने वा गराउन आवश्यक देखेमा व्यवहारिकता हेरी सहुलियत मूल्यमा लिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को उद्देश्य कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा कानून निर्माण गर्ने अधिकार प्राप्त सक्षम निकाय व्यवस्थापिकाबाट निर्माण भएका ऐनका व्यवस्थाहरू हुन्। ती व्यवस्थाहरू के, कसरी संविधानको धारा ४, १७, २३ एवं १६४ समेतसँग बाझिएको हो? भन्ने सम्बन्धमा निवेदनमा आधार र कारणसहित स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको छैन। जहाँसम्म गुठी, मठमन्दिर, देवालय, शिवालय र चलिआएको संस्कृति समेतको संरक्षण र सम्बर्धनका लागि छुटै संयन्त्र गठन गर्ने कानून निर्माण गरी पाउँ भन्ने दावी छ, तत्सम्बन्धमा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ सोही प्रयोजनका लागि जारी भएको र ऐनको अधिनमा रही गुठी, मठमन्दिर, देवालय, शिवालय र चलिआएको संस्कृति समेतको संरक्षण र सम्बर्धनका लागि गुठी संस्थान कृयाशील रहेको अवस्थामा छुटै कानून आवश्यक पर्नाको औचित्य निवेदनमा उल्लेख भएको पाइदैन। साथै विपक्षी रिट निवेदकले दावी लिनु भएको विषयमा यस कार्यालयको के, कस्तो संलग्नता रहेको हो भन्ने सम्बन्धमा निवेदनमा कुनै कुरा उल्लेख भएको पाइदैन। निवेदनको विषयवस्तुमा कुनै संलग्नता नै नरहेको यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर गर्न मिल्ने होइन। रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको लिखित जवाफ।
६. गुठी संस्थानले गर्नुपर्ने काम नगरेको र नगर्नु पर्ने काम मात्र गरेको भन्ने रिट निवेदनको दावी सरासर झुट्टा हो। गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा १७ ले तोकेका काम,

१०१

कर्तव्य र अधिकार अक्षरस पालना गरी आएको छ। संस्थानले गर्न नहुने कुन कार्य कुन समयमा गन्यो र गर्नुपर्ने कुन कार्य कुन समयमा गरेन त्यसको विषय रिट निवेदकले दिन सक्नु भएको छैन। रिट निवेदकले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा १९ संविधानसँग बाझिएको भन्दै सो कानूनी व्यवस्था नै खारेजीको लागि माग गर्नु भएको छ भने गुठी संस्थानले सोही दफा बमोजिम छुट गुठीको उद्देश्य अनुसार अमानतमा नलिएको भन्ने परस्पर विरोध जिकिर लिनुभएको छ। विपक्षले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ७, १२(क), १९(२), १७(२), १९ र ४२(क) दफाहरू, धारा ४, १७ र २३ तथा १६४ समेतसँग बाझिएको भन्ने दावी लिए तापनि के कसरी बाझिएको हो खुलाउन सक्नु भएको छैन। गुठी संस्थानको उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाले निवेदनमा जिकिर लिएबमोजिम अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १७ द्वारा प्रदत्त शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक र धारा २३ द्वारा प्रदत्त धर्म संस्कृति हकमा कुने प्रतिबन्ध वा रोक लगाएको छैन।

संस्थानको कार्यकारी प्रमुखको नियुक्तिको व्यवस्थालाई समेत निवेदकले प्रश्न उठाएकोमा संस्थानको कार्यकारी प्रमुख लगायत सञ्चालकको योग्यतासमेत तोकी छनौट गर्ने अधिकार संस्थान निर्देशन बोर्डलाई दिइसकेको हुँदा निवेदकले भने जस्तो निरक्षरी तथा अयोग्य व्यक्ति नियुक्ति तथा मनोनयन हुन सक्ने अवस्था नरहेकोसमेत हुँदा रिट निवेदन प्रयोजनहिन विषयका सम्बन्धमा गरेको हो भन्ने देखिएको छ।

रिट निवेदकले मिति २०६९।१।२३ को गोरखापत्रमा प्रकाशित बोलपत्र आव्हान सम्बन्धी सूचना बदरका लागिसमेत माग गरेको अवस्था रहेछ। उल्लेखित सूचना गुठी जग्गा बहाल करारमा दिने प्रस्ताव आव्हान सम्बन्धी सूचना हो। गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३(३) मा यस ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको विनियमका अधिनमा रही संस्थानले चलअचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न भोग गर्न र कुनै प्रकारले हस्तान्तरण गर्न दिने सक्ने अधिकार संस्थानलाई प्रदान गरेको छ। सो दफा संविधानसँग बाझिएको भनी रिट निवेदकले दावी लिन सकेको अवस्था छैन। यी जग्गाका सम्बन्धमा कान्तिपुर दैनिकमा मिति २०५६।५।१८ गते, मिति २०५९।१०।३ गते गोरखापत्र र मिति २०६०।१०।२५ को स्पेशटाइम दैनिकमा, मिति २०६०।११।१५ को कान्तिपुर दैनिक, २०६३ फागुन ३० गतेको गोरखापत्रसमेत सूचना प्रकाशित गरी सिलबन्दी प्रस्ताव आव्हान गरिएको थियो। तत्काल उपयुक्त प्रस्ताव नपरेकाले कोही कसैलाई दिइएन।

कानूनको अधिनमा रही प्रतिस्पर्धाबाट बहालमा दिने सम्बन्धमा गरिएको बोलपत्र सम्बन्धी सूचना संविधान र कानूनसम्मत छ। संस्थानका नाउँमा एकलौटी दर्ता स्त्रेस्ता रहेको पर्ति बाझो जग्गा त्यसै खाली छाडन भन्दा आयआर्जनमा लगानी गर्नु नै उपयुक्त र संस्थानको हितमा हुने हुँदा बहालमा द्विन् सूचना प्रकाशित गरिएको छ। गुठीको

१९०९

देवस्थल मठमन्दिरमा कुनै आय नआउने गरी कतिपय प्रयोगमा नआइरहेका विभिन्न जग्गाहरु बहालमा दिन बोलपत्र सूचना आव्हान गरिएको हो। गुठीको हितमा र गुठी कै आयआर्जनका लागि बहाल दिने प्रकाशित सूचनाबाट रिट निवेदकको कुनै पनि संवैधानिक तथा कानूनी हकमा आधात परेको छैन। निवेदकले उठाएका विषयहरुसँग रिट निवेदकको सार्थक सम्बन्ध रहेको भनी आधार र कारण खुलाउन सकेको अवस्था छैन। कुनै वस्तुनिष्ठ आधार र कारण विना गुठी संस्थानले आफ्नो उद्देश्य बमोजिमको कार्य सम्पन्न नगरेको भन्ने आधार लिई गुठी संस्थानको औचित्य नै नरहेको भन्ने रिट निवेदन बेहोरा कानूनसम्मत नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको गुठी संस्थान, केन्द्रीय कार्यालय र ऐ.का प्रशासक बलिराम प्रसाद साह तेलीको लिखित जवाफ।

यस अदालतको आदेश

७. नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन सहितका मिसिल संलग्न कागजातहरु अध्ययन गरी हेरियो।
८. रिट निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली र श्री प्रकाशमणी शर्मा तथा विद्वान अधिवक्ताहरु श्री भरतमणी जङ्गम, श्री पंकज कुमार कर्ण र श्री संजय अधिकारीले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ ले संविधानको धारा ४ मा उल्लेखित धर्म निरपेक्षताको उद्देश्यलाई समेट्न सकेको छैन। उक्त ऐन बमोजिम गुठीको संरक्षण गर्न गठन भएको गुठी संस्थानले गुठीको मर्म विपरीत गुठीको सम्पत्ति बहालमा दिने, लिजमा दिने जस्तो कार्य गरेको छ। गुठीको अस्तित्वलाई तथा गुठी राख्नुको प्रयोजनलाई नै समाप्त पार्ने गरी गुठीको सम्पत्तिलाई आर्थिक स्वार्थ पूर्ति गर्नको लागि गुठी संस्थानले प्रयोग गरेको छ। मिति २०६९। १। २३ मा गुठी संस्थानले गुठी तैनाथी जग्गा लिजमा दिने प्रयोजनको लागि गरेको टेण्डर आव्हानको सूचनाबाट गुठी संस्थानले गुठीको धार्मिक तथा संस्कृतिक मूल्य मान्यतालाई स्खलन हुने गरी आर्थिक लाभ लिन खोजेको छ। गुठी संस्थान ऐनको दफा ७, १२(क), १६(२), १७(२) १९ र ४२(क) लाई प्रयोग गरेर गुठी संस्थानले गुठीको मर्म विपरीत कार्यहरु गरेको छन्। उक्त दफाहरु नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ४, १७ र २३ तथा १६४ समेतसँग बाझिएको र नेपालको संविधानको तत् तत् व्यवस्थासँग समेत प्रत्यक्ष बाझिएको छ। अन्तरिम संविधानको यी धाराहरुको मूल भावलाई नेपालको संविधानले पनि अंगिकार गरेको हुँदा गुठी संस्थान ऐनका बाझिएका दफाहरु अमान्य र बदर गरी उक्त बाझिएका दफाहरुको हकमा खारेज हुनुपर्छ। साथै मिति २०६९। १। २३ मा प्रकाशित विज्ञापनको सम्पूर्ण काम कारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी गुठीको संस्कृतिसमेत संरक्षण र सम्बर्धन गर्न सक्ने, सरकारी हस्तक्षेपमुक्त एक सशक्त स्वशासित निकाय तयार गर्न

१९०९

१०७

उपयुक्त कानून निर्माण गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा आदेश जारी हुनु पर्छ भन्ने बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

९. विपक्षी गुठी संस्थानको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री ज्ञानेन्द्र प्रसाद पोखरेल र श्री हेमराज सुवेदीले गुठी संस्थानले गुठीको संरक्षण र गुठी चलाउन आवश्यक रकमको आवश्यक्ता पूर्ति गर्न गुठीको मर्म बमोजिम गुठीको सम्पत्ति भाडामा दिएको हो। मिति २०६९। १। २३ मा प्रकाशित विज्ञापनमा समेत गुठीको जग्गा प्रयोग गर्न प्रयोग कर्तालाई शर्तहरू तोकी गुठीको संस्कृतिलाई असर नगर्ने गरी मात्र प्रयोग गर्न दिइने भनी उल्लेख गरिएको छ। निवेदकले गुठी संस्थान ऐनको दफाहरू संविधानसँग बाझिएको भने तापनि कुन दफा कसरी बाझिएको हो भनी खुलाउन सकेको छैन। गुठी संस्थानले संविधान र ऐन बमोजिम कार्य सम्पन्न गर्दै आएको हुँदा कुनै वस्तुनिष्ठ आधार र कारण बिना गुठी संस्थानको औचित्य नै नरहेको भनी दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो।
१०. विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, नेपाल सरकार, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट प्रतिरक्षार्थ उपस्थित विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारीले निवेदकले दावी गरे जस्तो संविधानसँग गुठी संस्थान ऐन, २०३३ बाझिएको छैन। निवेदकले संविधानसँग गुठी संस्थान ऐन, २०३३ कसरी बाझियो भनी स्पष्ट रूपमा खुलाउन सकेको छैन। राज्यले गुठीको संरक्षण गर्न गुठी संस्थानको स्थापना गरेको हो। गुठी संस्थानका पदाधिकारीहरूले गरेको कार्य गलत भयो भन्दैमा सम्बन्धित कानून गलत हो भन्न मिल्दैन। गुठी संस्थान ऐनले संस्थानलाई गुठीको व्यवस्थापन गर्ने दायित्व तथा अधिकार दिएको हुँदा संविधानको मर्म अनुरूप नै रहेको गुठी संस्थान ऐन संविधानसँग बाझिएको छैन। संविधानले प्रत्याभूत गरेको कुन संवैधानिक हक, अधिकार गुठी संस्थान ऐनको उल्लिखित दफाहरूसँग बाझिएको हो? सो निवेदकले देखाउन सक्नुपर्छ। संवैधानिक र कानूनी आधार बिना उल्लिखित दफा बाझिएको भन्ने आधारमा मात्र खारेज हुने होइन। निवेदन दावी बमोजिम उक्त ऐनका विभिन्न दफाहरूलाई खारेज गर्न आवश्यक नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

११. निवेदकको तर्फबाट गुठी सम्बन्धी विषयको जानकार भनी इजलास समक्ष उपस्थित हुनु भएको गोविन्द टण्डनको धारणा बुझ्ने क्रममा उहाँले गुठी भनेको हाम्रो सांस्कृतिक धरोहर हो। गुठीलाई संरक्षण र सम्बर्धन गर्नु गुठी संस्थानको मात्र नभई राज्यको दायित्व हो। गुठीको अस्तित्व लोप हुन गएमा हाम्रो धर्म र संस्कृतिलाई समेत ठूलो आघात पुग्छ। गुठी नेपालको मौलिक पहिचान र गौरव हो यसलाई केवल सम्पत्ति र

१०८

१०८

जग्गा भनी मूल्याङ्कन गर्न मिल्दैन। देशको साझा निधिको रूपमा रहेको गुठीलाई सबैले मिलेर जगेन्ता तथा संरक्षण गर्नुपर्छ भनी इजलास समक्ष आफ्नो भनाई व्यक्त गर्नुभयो।

१२. उपर्युक्त बहस तथा छलफलको रोहमा निवेदनलाई हेर्दा गुठी संस्थानले गुठीको मर्म विपरित गुठीको सम्पत्ति बहाल तथा लिजमा दिने जस्ता कार्यहरू गरेर गुठीको धार्मिक र सांस्कृतिक महत्वलाई बेवास्ता गरेको, विशेष गरी मिति २०६९।। २३ मा गुठी संस्थानले गुठी तैनाथी जग्गा लिजमा दिने सम्बन्धी प्रकाशित गरेको विज्ञापन गुठीको मूल उद्देश्य विपरीत भएकोले सो विज्ञापन रद्द गर्न माग गरी गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ७, १२(क), १६(२), १७(२), १९ र ४२(क) गुठीको मर्म विपरीत हुँदा यी प्रावधानहरू नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ४, १७, २३ र १६४ सँग बाझिएकोले खारेज गरी मिति २०६९।। २३ को विज्ञापन बदर गर्न र गुठीको संरक्षण तथा सम्बर्धन गर्न सक्ने एक स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय स्थापना गर्न उपयुक्त कानून निर्माण गरी पाउँ भनी प्रस्तुत निवेदन दायर भएको देखिन आयो।

१३. त्यसैगरी विपक्षी निकायबाट पेस हुन आएको लिखित जवाफको बेहोरालाई दृष्टिगत गरी हेर्दा, गुठी संस्थानले ऐन बमोजिम नै काम गरेको, गुठीको संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कदम चालेको तथा उक्त ऐनका प्रावधानहरू संविधानसँग नबाझिएको जिकिर रहेको देखिन्छ। प्रत्यर्थीहरूले निवेदकले ऐनका प्रावधानहरू के-कसरी संविधानसँग बाझिएका हुन् भन्ने स्पष्ट खुलाउन नसकेको र गुठी संस्थानको औचित्य समाप्त भएको भन्ने निवेदकको दावी आधारहीन रहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्नेसमेत जिकिर लिएको देखिन्छ।

१४. उपर्युक्त निवेदन तथा लिखित जवाफ बेहोरालाई अध्ययन गर्दा समग्रमा यो विवाद गुठी संस्थानको कार्यप्रणाली, गुठी सम्पत्तिको व्यवस्थापन र गुठीको धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वको संरक्षण सम्बन्धी कानूनी र संवैधानिक प्रश्नहरूमा केन्द्रित रहेको देखिन्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा निम्न लिखित प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही निर्णय गर्नुपर्ने देखिन आयो।

क. गुठी र यससँग सम्बन्धित सम्पत्तिलाई ऐतिहासिक र कानूनी दृष्टिकोणबाट हेर्दा 'सम्पत्ति' को रूपमा वर्गीकरण गर्नु पर्याप्त हुने हो वा वृहत्तहर रूपमा हेर्नुपर्ने हो?

ख. गुठीलाई आर्थिक रूपमा अर्थोपार्जनको लागि गुठी संस्थानले प्रयोग गर्दा गुठीको मूल उद्देश्य र अस्तित्वमा असर पर्दै वा पर्दैन?

ग. निवेदकले दावी लिएका गुठी संस्थान ऐनका व्यवस्थाहरू नेपालको संविधानसँग बाझिएको छ वा छैन?

घ. निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन?

१५. माथि उल्लेख भएको निरूपण गर्नुपर्ने पहिलो प्रश्न अर्थात गुठी र यससँग सम्बन्धित सम्पत्तिलाई ऐतिहासिक र कानूनी दृष्टिकोणबाट हेर्दा 'सम्पत्ति' को रूपमा वर्गीकरण गर्नु

१०९.

102

पर्याप्त हुने हो वा वृहत्तहर रूपमा हेर्नुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा सर्वप्रथम गुठीको पृष्ठभूमि र कानूनी इतिहासको विषयमा विश्लेषण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

१६. यस सम्बन्धमा गुठी शब्दलाई गरिएको अर्थलाई हेर्दा "गुठी भनेको धार्मिक, सामाजिक र परोपकारी कार्यका लागि स्थापना गरिएको संस्था हो, जसको आफ्नै सम्पत्ति हुन्छ र त्यसबाट प्राप्त आम्दानीले गुठीको उद्देश्य पूरा गरिन्छ"^१ । त्यसैगरी गुठी शब्दलाई शाब्दिक रूपमा "धार्मिक वा परोपकारी कार्य सञ्चालनका लागि छुट्याइएको, त्यसैबाट आउने आयस्ताले देवपितृको पूजा आदि चलाइने र जग्गा, घर, सम्पत्ति आदिको देखरेख गर्ने सामाजिक संस्था भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ" ^२ । कानूनविद टोपबहादुर सिंहका अनुसार "कुनै मठ, मन्दिर वा धार्मिक स्थलको संरक्षण तथा पूजाआजाको लागि वा कुनै धार्मिक वा परोपकारी कामको लागि कुनै व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो चल वा अचल सम्पत्ति अर्पण गरी स्थापना गरेको संस्था"^३ नै गुठी हो । "गुठी भनेको धार्मिक-सांस्कृतिक कार्यहरूलाई स्थायित्व र निरन्तरता प्रदान गर्ने जिउनी हो" भनी संस्कृतिविद् डा. गोविन्द टण्डनले गुठीको व्याख्या गरेको देखिन्छ । ^४
१७. गुठी शब्दको उत्पत्ति संस्कृत भाषाको "गोष्ठी" शब्दबाट भएको र गोष्ठी शब्दको प्रयोग गरी लिच्छवीकालमा पशुपतिनाथमा शिलापत्र राखिएको^५ तथा मानदेवको पालामा निर्माण गरिएको चाँगुनारायण मन्दिरको शिलापत्रमा गुठी शब्दको प्रयोग गरिएको^६ भनिएबाट नेपालमा गुठीको इतिहास लिच्छवीकाल भन्दा पहिलेबाट सुरु भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । गुठी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको विकासक्रमलाई हेर्दा औपचारिक रूपमा गुठीलाई व्यवस्थापन गर्न वि.सं. १७६९ मा गुठी जाँच कचहरीको सद्वा गुठी बन्दोबस्त अड्डा (व्यवस्थापन कार्यालय) को स्थापना गरी गुठी जग्गाको अभिलेख राख्ने गरेको पाइन्छ । ^७ यसबाट गुठीको व्यवस्थाको अस्तित्व नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै रहेको

^१ Mahesh C. Regmi, Land Ownership in Nepal, Adroit publishers, 1977, pp 46-48.

^२ प्रज्ञा नेपाली बृहत शब्दकोश, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०७९

^३ टोपबहादुर सिंह, नेपाल कानूनी शब्दकोष (दोस्रो संस्करण), काठमाडौँ: पैरवी प्रकाशन, २०६४

^४ डा. गोविन्द टण्डन, इतिहासका थप पृष्ठहरू, सांग्रिला पुस्तक प्रा.लि., २०७७, पृ १२३

^५ The term guthi first occurs in its original Sanskrit form of Gosthi in an inscription installed by Dhruvasanga a government official in the Pashupatinath temple area in Kathmandu in 533 AD. Hit Narayan Jha, The Lichhavis (Varanasi : Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1970), p 115

^६ The earliest recorded endowment of land in Nepal for religious purposes was made by the lichhavi king Madndeva for the temple of Changunarayan in Kathmandu. Dhanraj Bajracharya, Lichhavi kalka Abhilekh [inscriptions of the Lichhavi] Kathmandu: Institute of Nepal and Asian Studies, 1973.

^७ गुठी संस्थानको स्वर्ण महोत्सव प्रतिवेदन, २०७२ गुठी संस्थान प्रधान कार्यालय, काठमाडौँ: Saphalya Amatyka, Monument Conservation in Nepal. Vajra Publication, Kathmandu Nepal, 2007.

^८ Prime Minister Jung Bahadur Rana established the Guthi Bandovasta Adda (Management Office) replacing the Guthi Janch Kachahari, which was responsible for maintaining records of guthi land during their rule. Govinda Tandon, More Pages of History. Sangrila Books Pvt. Ltd. Kathmandu, 2020.

109

देखिन आउँछ। प्राचीन इतिहास भएको गुठी व्यवस्था नेपालमा विभिन्न जात्रा, पर्व तथा मन्दिरको सञ्चालनमा वर्तमान समयमा समेत सक्रिय रही आएको पाइन्छ। परापूर्व कालदेखि सञ्चालन हुने मधिन्द्रनाथको जात्रा, इन्द्र जात्रा लगायतका जात्रा, पर्व तथा पशुपतिनाथदेखि जानकी मन्दिरको पूजाआजा तथा सञ्चालनमा गुठी व्यवस्थाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको तथ्य स्थापित नै रहेको छ।

१८. नेपालको गुठी व्यवस्था मौलिक रहेको भए तापनि गुठीसँग मिल्दो जुल्दो व्यवस्थाहरु अन्य देशहरुमा समेत रहेको पाइन्छ। नेपालको गुठी व्यवस्थालाई भारतको देवतर व्यवस्था^{१०}, इस्लामिक समुदायमा सामाजिक र धार्मिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि सम्पत्तिको व्यवस्थापन गर्न "बक्फ" व्यवस्था^{११} तथा मध्यकालीन युरोपमा रहेको चर्च र मठका जमिनहरूको स्वामित्व सम्बन्धी व्यवस्थासँग तुलना गरेको देखिन्छ।^{१२} भारतको देवतर व्यवस्था अन्तर्गत विशेषतः जग्गा जमिन देवीदेवताको नाममा अर्पण गर्न र सो जग्गाको स्वामित्व देवीदेवताको नाममा रहने व्यवस्थासमेत रहेको भनी भारतको सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ।^{१३} यसबाट नेपाल जस्तै अन्य देशहरुमा पनि धार्मिक कार्यको लागि जग्गा जमिन देवीदेवतालाई अर्पण गरी धार्मिक कार्यको व्यवस्थापन गर्ने गरेकोसमेत देखिन्छ।

१९. पश्चिमी मुलुकमा "ट्रस्ट" भनी गैर-नाफामूलक संस्थाहरुको स्थापना गरिने प्रचलनलाई नेपालको गुठी व्यवस्थासँग तुलना गरी अंग्रेजीमा गुठी शब्दलाई Trust भनी अनुवाद गरिने गरिएको भए तापनि गुठी र ट्रस्टको अवधारणा फरक रहेको छ। Black's Law Dictionary का अनुसार Trust लाई "Trust: The right, enforceable solely in equity, to the beneficial enjoyment of property to which another person holds the legal title; a property interest held by one person (the trustee) at the request of another (the settlor) for the benefit of a third party (the beneficiary). For a trust to be valid, it must involve specific property, reflect the settlor's intent, and be created for a lawful purpose."^{१४} भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ। त्यस्तै Merriam Webster Dictionary ले "a fiduciary relationship in which one party holds legal title to another's property for the benefit of a party who holds equitable title to the property"^{१५} भनी व्याख्या गरेको छ। यसरी "Trust" लाई कानूनी शब्दकोशहरुमा कुनै व्यक्तिको कानूनी स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको लाभदायी उपभोगको अधिकार, जुन एक व्यक्ति (न्यासी) द्वारा अर्को व्यक्ति

^{१०} Noshirvan H. Jhabvala, Principles of Hindu law, C Jamnadas and Co Bombay, 1964, pp 124-127.

^{११} Karuna Mukherji, Land Reforms, H.Chatterjee and Co Calcutta, 1952, p 69; Gabriel Baer, A History of Landownership in Modern Egypt , Oxford university press,1962, pp. 147-185.

^{१२} Ibid १.

^{१३} The legal title to the debutter property vests in the idol *Profulla Chorone Requitte & ors. V. Satya Chorone Requitte*, 1979 AIR 1682, 1979 scc (3) 409

^{१४} Black's Law Dictionary, 11th ed.2019

^{१५} "Trust." *Merriam-Webster.com*. Merriam-Webster, 2024.

१०७

(न्यासकर्ता) को अनुरोधमा तेस्रो पक्ष (लाभग्राही) को हितको लागि धारण गरिएको हुन्छ भनी परिभाषित गरिएको देखिन्छ। ट्रष्ट मा ३ पक्ष रहन्छन् र ३ पक्षबीच आर्थिक सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्नेसमेत उक्त परिभाषामा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। ट्रष्टको लाभग्राही तेस्रो पक्ष हुने गरेकोसमेत परिभाषाबाट देखिन्छ। यसरी उल्लिखित परिभाषासमेतलाई मध्यनजर गर्दा गुठी आर्थिक प्रयोजनको लागि राखिएको नभई सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक प्रयोजनको लागि स्थापित हुने र यसको प्रयोग गुठीयारहरुले गुठी स्थापनाको उद्देश्य अनुरूप गर्ने गरेको पाइन्छ। "गुठी" नेपाली समाजको विशिष्ट सांस्कृतिक र धार्मिक परम्परासँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ तर "ट्रष्ट"को अवधारणा मूलतः पश्चिमी कानूनी प्रणालीबाट विकसित भएको हो। त्यस्तै गुठीहरुमा समुदायको प्रत्यक्ष संलग्नता र सहभागिता बढी हुन्छ, जुन ट्रष्टमा रहेको पाइदैन। "गुठी" र "ट्रष्ट" दुवैमा सामाजिक उत्तर दायित्वको भावना निहित भएको हुँदा ट्रष्ट शब्दले गुठीको केही पक्षलाई समेटेको भए तापनि यसले गुठीको समग्र सांस्कृतिक, धार्मिक र सामाजिक महत्वलाई पूर्ण रूपमा प्रतिबिम्बित गर्न सक्दैन। त्यसकारण "गुठी" र "ट्रष्ट" शब्दलाई पर्यायवाची रूपमा प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुने देखिदैन। उक्त तुलनात्मक विवेचनाबाट स्पष्ट हुन्छ कि नेपालमा परापूर्वकालदेखि प्रचलनमा रहँदै आइरहेको गुठी सम्बन्धी व्यवस्थाको आफ्नै मौलिक पहिचान रहेको पाइन्छ।

२०. अब "गुठी" सम्बन्धी व्यवस्थाको इतिहासको बारेमा चर्चा गरौ। नेपालमा गुठी व्यवस्थालाई मुलुकी ऐन, १९१० मा दत्त गुठीको महल मार्फत समावेश गरी कानूनी मान्यता दिएको देखिन्छ। दत्त गुठीको महल को ३ नं. मा "... जस्का पुर्खले गुठी राष्या हो उसका संतानले जिर्णोद्धार गर्न सक्यापनी नसक्या पनि आफ्ना पुर्खको धर्म थामी गुठिका जगाको सेष रह्याको थान पाउछन् वेचन्यालाई तेसै जगाका सालका उब्जनि बमोजिम दण्ड गर्नु रूपैयाँ नतिन्या मैन्हाका ५ रूपैयाँका दर्ले कैद गर्नु"१२ भनी गुठीको सम्पत्ति गुठी राख्ने तथा गुठी राख्ने व्यक्तिको सन्तानले समेत बेच्न नपाउने भनी गुठीको संरक्षण गरिएको देखिन्छ। त्यस्तै, ऐ. ऐनको १७ नं. मा "कसैका पुर्खले राष्या गुठिमा गुठियारका संतानले वेच्यो र कोही साहुले किन्यो भन्या तेस गुठिका दानपत्र सिलापत्र सनद हेरि गुठि ठहँयो भन्या तेसले वेच्याको बदर किन्याको पनि वीसही जौना कामको गुठि हो उही धर्म चलाउन थामीछ... सकरिको केही रंक कलंको बाँकी छ भन्या पनि दुनियाको कारोबार छ भन्या पनि गुठिका जगा समाउन हुदैन गुठिजानी किन्या साहु रहेछ भण्या साहु असामी दुवैलाई ११९ सालका उब्जनी बमोजिम दण्ड गर्नु रूपैयाँ तिरेन भन्या मैन्हाका ५ रूपैयाँ का दरले

१०८

^{१२} जसका पुर्खले गुठी राखेको हो उसका सन्तानले जिर्णोद्धार गर्न सके पनि नसके पनि आफ्नो पुर्खको धर्म थामेर गुठीको जग्गाको शेष रहेको खान पाउछन्। बेचेलाई त्यस जग्गाको एक वर्षको उब्जनी बमोजिम दण्ड गर्नु। रूपैयाँ नतिरे महिनाको ५ रूपैयाँको दरले कैद गर्नु।

१०७

कैद गर्नु।^{१६} भनी गुठी राखिएको जग्गा किनबेच गरिएमा बदर हुने, गुठीको जग्गाबाट सरकारले समेत केही असुल गर्न नपाउने तथा गुठीको जग्गा जानाजान किनबेच गरेमा कैदसमेत हुन सक्ने भनी गुठीको संरक्षणलाई विशेष महत्व दिएको देखिन्छ।

२१. दत्त गुठीको महलको २ नं. मा "... जसले गुठि संकल्प गरि राष्याकोछु राष्यन्या संतानले हवस् राजषात गरि अर्काको ज्यानमान्याको षतलागिस् तापनी ज्यान लिन्याविहोरमा ज्यान लिनु धन सजाय हुन्या विहोरा भया धनलिनु करणीको षत गन्यामा ऐन बमोजिम सजाय गर्नु एस्ता गुठि कसैले नहर्नु जो अघि देखि चलि आयाकोछु सो बमोजिम धर्म चलाउनु गुठीहरन नगर्नु जस्का मोहर दस्पत्त्वे हर्ला त्यो पाप उसैलाई लाग्ला..."^{१७} भनी कुनै अपराध गरेबापत दण्ड गर्दा गुठी संकल्प गरी राखिएको जग्गा तथा सम्पत्तिबाट गर्न नपाइने भनी कानूनमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सो पश्चात "वि.सं. १९५४ को मुलुकी सवालको गुठीको दफा नं. ४ मा गुठी जति राष्याको छ सो आफ्नो हक छोडी देव प्रीति गर्याको ठहर्छ सो हक छोड्याको हुनाले सनदमा लेखिया बमोजिम काम आफ्ना हकवाला सन्तानले चलाउन पाउँछ जग्गा बेच्न बन्धक राष्यन पाउँदैन बाँकी शेषमात्र हकवालाले बन्धक राष्यन पाउछ अरु गुठीयारले राष्यन हुँदैन।"^{१८} भनी गुठीको लागि अर्पित गरिएको सम्पत्तिलाई बेचबिखन गर्न कानूनले रोक लगाएको देखिन्छ। मुलुकी ऐन, दत्त गुठीको महलका उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाहरु तथा मुलुकी सवालको उपरोक्त दफाबाट उक्त कालखण्डमा गुठीलाई सम्पत्तिको परिभाषा भित्र संकुचित नगरी धर्म संस्कृतिको अभिन्न अंगको रूपमा पहिचान गरी कानूनमा सोही बमोजिमको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

२२. मुलुकी ऐन, २०२० ले गुठीको अस्तित्वको विषयमा मुलुकी ऐन, १९१० बमोजिमको मान्यतालाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ। मुलुकी ऐन, गुठीको महलको ३ नं. अनुसार आफ्नो हक छाडी गुठी राखेकोमा सो गुठी राख्ने वा उनको सन्तान वा हकदारले गुठीको दानपत्र सिलापत्र समेतका लिखत बमोजिम काम चलाई शेष जगेडासम्म मात्र खान पाउने

१०८

^{१६} कसैका पुर्खाले राखेको गुठीमा गुठीयारको सन्तानले बेच्यो र कोही साहुले किन्यो भने त्यस गुठीका दानपत्र, सिलापत्र, सनद हेरी गुठी ठहर्न्यो भने बेचेको बदर हुन्छ। किनेको पनि सही हुँदैन। जुन कामको गुठी हो त्यही धर्म चलाउन थामिन्छ। ...सरकारको केही रंक कलांको बाँकी छ भने पनि दुनियाको कारोबार छ भने पनि गुठीको जग्गा समाउन हुँदैन। गुठी भनी जानेर गुठीको जग्गा किन्ते साहु रहेछ भने साहु आसामीलाई १-१ सालको उब्जनी बमोजिम दण्ड गर्नु। रूपैयाँ तिरेन भने महिनाको ५ रूपैयाँका दरले कैद गर्नु।

^{१७} जसले गुठी संकल्प गरी राखेको छ राख्नेको सन्तानले होस् राजधात गरी अर्काको ज्यान मारेको खत लागे पनि ज्यान लिएको बेहोरामा ज्यान लिनु, धन सजाय हुने बेहोरा भए धन लिनु, करणीको खत गरेकोमा ऐन बमोजिम सजाय गर्नु। यस्तो गुठी कसैले नहर्नु। जो अघिदेखि चलि आएको छ सो बमोजिम धर्म चलाउनु। गुठी हरण नगर्नु। जसको मोहर, दस्तखतले हेर्छ त्यो पाप उसैलाई लाग्छ।

^{१८} गुठी जति राखेको छ सो आफ्नो हक छोडी देव प्रीति गरेको ठहर्छ सो हक छोडेको हुनाले सनदमा लेखे बमोजिम काम आफ्ना हकवाला सन्तानले चलाउन पाउछ। जग्गा बेच्न, बन्धक राख्न पाउँदैन। शेष मात्र हकवालाले बन्धक राख्न पाउछ। अरु गुठीयारले राख्न हुँदैन।

१०९

१०८९

लेखिए बाहेक बेचबिखन दानदातव्य वा कुनै किसिमले हक हस्तान्तरण गर्न पाउँदैन भनी प्रष्ट उल्लेख गरेको छ। यस कानूनी व्यवस्थाले गुठी बापत राखिएको जग्गालाई सम्पत्ति सरह बेचबिखन तथा कुनै किसिमबाट हक हस्तान्तरण गर्न नपाइने भनी गुठीलाई अचल सम्पत्तिको दायरा भन्दा बृहत रूपमा परिभाषित गरेको देखिन्छ।

२३. गुठी संस्थान ऐन, २०२१ आउनुपूर्व गुठीको सम्बन्धमा छुट्टै ऐन रहेको पाइँदैन। उक्त ऐनको दफा २(च) मा "गुठी भन्नाले कुनै मठ वा कुनै देवीदेवताको पर्व, पूजा वा जात्रा चलाउन वा कुनै धार्मिक वा परोपकारी कार्यका लागि कुवै देवस्थल, धर्मशाला, पाटी, पौवा, इनार, पोखरी, पुल पाठशाला, घर इमारत वा संस्था बनाउन चलाउन वा त्यसको संरक्षण गर्न कुनै दाताले आफ्नो चल वा अचल सम्पत्ति वा अरु कुनै आयस्ता आउने रकमहरु हक छाडी कायम गरेको गुठी सम्झनु पर्छ" भनी गुठीलाई परिभाषा गरेको पाइँन्छ। गुठीको स्थापना गर्न प्रदान गरिएको आफ्नो चल वा अचल सम्पत्तिमा दाताको हक समाप्त हुने गरी गुठीलाई दाताको सम्पत्तिको रूपमा नहेरी गुठीलाई एक अलग संस्थाको रूपमा उक्त ऐनले राखेको देखिन्छ। गुठीको यही परिभाषालाई गुठी संस्थान ऐन, २०२९ तथा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ लेसमेत आत्मसात गरेको पान्छ।

२४. अब गुठीको व्यवस्था सम्बन्धमा यस अदालतबाट भएको व्याख्या र दृष्टिकोणको सम्बन्धमा हेर्दा, हाम्रो देशको सन्दर्भमा गुठी स्थापनाको प्रमुख उद्देश्य धर्म र संस्कृतिको रक्षा नै हो। धर्म र संस्कृतिकै रक्षाको अभिष्ट राखी राजादेखि रंकसम्मबाट विभिन्न काल खण्डमा विभिन्न जग्गा गुठी राखिएका हुन्। त्यसैले गुठी जग्गा धर्म संस्कृतिको रक्षा गर्ने एजटा सशक्त माध्यम हुने^{१९} भनी गुठीलाई संस्कृति तथा सम्पदा जगोर्ना गर्ने अतुल्य माध्यमको रूपमा व्याख्या गरिएको छ। गुठीको माध्यमबाट धार्मिक स्थलहरुको संरक्षण र सञ्चालन हुने, परम्परागत रीतिरिवाज, जात्रा, पर्व तथा उत्सवहरुको निरन्तरताको प्रत्याभूति गर्दछ। त्यसैरी गुठीले राष्ट्रका गहना परम्परागत कला, नृत्य, संगीत, शिल्प जस्ता सांस्कृतिक विधाहरुको प्रवर्द्धन गर्दछ। गुठीको सम्पत्ति कुनै व्यक्तिविशेषको स्वामित्वमा नभई समुदाय वा संस्थाको स्वामित्वमा रहेको हुन्छ। गुठी स्थापना गर्ने दाताले दिएको सम्पत्तिको आमदानीबाट गुठी अन्तर्गतका गतिविधिहरु संचालन गरिने हुन्छ। जुन उद्देश्यबाट गुठी स्थापना गरिएको हुन्छ त्यसको विपरीत आमदानीको प्रयोग गर्न पाइँदैन। गुठीको उद्देश्य नै धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक परम्परा तथा सम्पदाहरुको संरक्षण गर्नु रहेको हुन्छ^{२०} भनी बृहत पूर्ण इजलासबाट भएको फैसलाले गुठीलाई धर्म संस्कृति तथा परम्पराको संरक्षण गर्ने माध्यमको रूपमा पहिचान गराएको छ। त्यस्तै देशभित्र रहेका मठ मन्दिरहरू जनताका अमूल्य सम्पत्ति हुन। पर्वजहरूले हामीलाई यी अमूल्य

१०९

^{१९} सुन्दरलाल थारू विरुद्ध श्री गोरक्ष पात्रदेव सिद्ध रननाथ मठ चौधेरा दाइसमेत नेका.प.२०७६ अंक ४ नि.न.१०२३१

^{२०} गुठी संस्थान शाखा कार्यालय काठमाडौं विरुद्ध धर्मराज बज्राचार्य, ०७०-NF-००१९

१०२९

निधिहरू नासोको रूपमा छाडेका हुन् र भावी पुस्तालाई हामीले सोही रूपमा हस्तान्तरण गर्ने कर्तव्य राखदछौं। नेपालको संविधानले अङ्गीकार गरेको “अन्तरपुस्ता समन्याय” को सिद्धान्तको मान्यता पनि यही हो। कुनै धार्मिकस्थल तथा धार्मिक गुठीको सञ्चालनमा व्यक्तिगत लोभलालच वा स्वार्थको कुनै स्थान हुनु हुँदैन। चाहे गुठी संस्थान होस् वा महन्त वा जग्गा कमाउने मोही नै किन नहोस् मठ मन्दिर वा गुठी परम्पराको विनास गर्ने हक कसैलाई नहुने। स्वार्थबश गरिएका कुराहरूलाई छुट दिँदा हामा धार्मिक र सांस्कृतिक धरोहर नासिनुका साथै सभ्यतासमेत स्खलित हुन पुग्छ। मठको महन्त वा पुजारी भनेको मठ मन्दिरको न्यासी (TRUSTEE) हो, त्यसबाट फाइदा लिने व्यक्ति होइन। उसले भगवानको मन्दिरमा बसी आराधना गर्ने, मठको सम्पत्ति तथा परम्परा जोगाउने र लोक कल्याण गर्ने हो, मठको सम्पत्ति नास गर्ने होइन। मठमन्दिरको सम्पत्ति नास गर्ने कार्यलाई अदालतले छुट दिन नसक्नें^१ भनी गुठीको विनास गर्ने अधिकार गुठीयार तथा गुठी सञ्चालक लगायत कसैलाई पनि नभएको भनी स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरेको छ।

२५. त्यसैगरी दाताले आफ्नो चलअचल सम्पत्ति वा आयस्ता आउने अरु कुनै सम्पत्ति वा रकममा आफ्नो निजी हक छाडी सार्वजनिक हितका लागि समर्पण गर्ने हुँदा गुठी भनेको कुनै सामाजिक वा धार्मिक कार्य निरन्तर रूपले सञ्चालन गर्न आफ्नो सम्पत्तिको हक वा स्वामित्व हस्तान्तरण पनि हो, जसले गुठी स्थापना गर्दै वा राखदछ, उसले सँगसँगै त्यस्तो सम्पत्तिमा आफ्नो हक wave पनि गर्दछ। गुठीको सिर्जनासँगै व्यक्तिको हक समाप्त हुन्छ। गुठी, व्यक्तिको हक समाप्त हुने र समूह, समुदाय वा सम्प्रदायको हक सिर्जना हुने प्रक्रिया भएकाले गुठी राखेले आफ्नो इच्छापत्र मार्फत व्यक्त इच्छालाई नमासिने गरी जोगाई निरन्तरता (perpetual continuity) प्रदान गर्नु राज्य वा राज्यको अङ्ग अर्थात् सरकारको अङ्गका रूपमा रहेका गुठी संस्थान जस्ता Agency वा Instrumentality of the State को कानूनी कर्तव्य हुनें^२ भनी गुठी स्थापना गर्दा दाताले गुठी अन्तर्गत राखेको सम्पत्तिमा आफ्नो सबै हकसमेत छोडेको हुँदा गुठी निजी सम्पत्तिको परिभाषा भित्र नपर्ने भनिएको देखिन्छ। संस्कृति र धर्म सम्बन्धी हकको अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेको गुठीजन्य सम्पदा नासिने र मासिने गरी गुठी जग्गा सटौपट्टा गर्न पाउने, अक्षयकोष राखी जग्गा रैतान नम्बरीमा परिणत गर्न पाउने र त्यसरी रैतान नम्बरीमा परिणत गरिएको जग्गा बेचबिखनसमेत गर्न पाउने गरी गरिएको कानूनी व्यवस्था एवम् निर्णयहरू तत्कालीन संविधानको धारा १८ र १९ सँग बाझिएको देखिन्दा संविधानको धारा १ अनुरूप संविधानसँग

१०३०

^१ वैकुण्ठदास वैष्णव विरुद्ध गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालय, ने.का.प.२०७६ अंक ३ नि.नं. १०२२५

^२ प्रकाशमणि शर्मासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद सचिवालय सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत, ने.का.प.२०६४ अंक १० नि.नं. ७८८५

Pd

बाझिने गरी बनेको कानून बाझिएको हदसम्म अमान्य हुने^{२३} भनी गुठी जन्य सम्पदाको संरक्षणलाई सर्वोत्तम महत्व दिएको देखिन्छ। सोही फैसलामा गुठी सम्पदा, गुठीजन्य संस्कृति र त्यसमा अडिएको मूल्य मान्यताहरूमा चोट पुग्नु भनेको राष्ट्रको लागि ठूलो नोकसानी हो। त्यसरी क्रमशः राष्ट्रिय नीधिहरु नासिँदै मासिँदै जाने हो भने एक दिन राज्यको मौलिक पहिचान नै लोप हुने सम्भावना हुन्छ र गुठी त्यसको उदाहरण बन्न सक्छ^{२४} भन्दै गुठी र सम्पदा विनास भएमा हाम्रो मौलिक पहिचानलाई नै आघात पुग्न सक्छ भनी चेतावानीयुक्त अभिव्यक्ति दिएकोसमेत देखिन्छ। यसरी यस अदालतबाट प्रतिपादन भएका सिद्धान्तहरूले गुठीलाई सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा संरक्षण गर्न राज्यलाई मार्गदर्शन दिएको अवस्थासमेत रहेको छ।

२६. गुठीको अस्तित्व नेपालमा प्राचीन कालदेखि रही विगतदेखि हालसम्म पनि कानूनी रूपमा गुठीलाई संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रही आएको पाइन्छ। गुठीको सम्बन्धमा बनेका कानूनले गुठीलाई भूमि तथा सम्पत्तिको सरह मान्यता दिएको पाइदैन। सम्पत्तिसँग आबद्ध रहेका स्वामित्व, बिक्री वितरण, हक हस्तान्तरण जस्ता अधिकारहरु गुठी निहित जग्गा तथा सम्पत्तिहरूमा नहुने तथा गुठीको जग्गालाई निजी सम्पत्ति जस्तो भोगचलन गर्नसमेत मिल्ने देखिंदैन। गुठीलाई निजी सम्पत्ति मात्र नभई राज्यको आमदानीको स्रोतको रूपमा समेत लिन नहुने भनी अन्तरिम संविधानको धारा ९० तथा नेपालको संविधानको धारा ११६ ले गुठी रकमलाई राजश्वको रूपमा संघीय सञ्चित कोषमा जम्मा नगरिने भनी व्यवस्था गरिएकोसमेत छ। गुठीको रकमलाई राजश्व आमदानीमा नबाधी फरक रूपमा रखिने व्यवस्था मुलुकी ऐनमासमेत रहेको छ। गुठीको स्थापना मूलतः धार्मिक एवं आध्यात्मिक साथै परोपकारी प्रयोजनको लागि हुने गरेको र गुठीको स्थापनामा लोकहितको भावना अन्तर्निहित भएको पाइन्छ। गुठी स्थापना गर्दा दाताले सम्पूर्ण हक त्याग्ने, गुठीको सम्पत्तिलाई गुठी स्थापनाको उद्देश्य परिपूर्ति बाहेक अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्न नमिल्ने, गुठीलाई मास्न, नास्न नमिल्ने तथा अन्य सम्पत्ति सरह गुठीमा कसैको एकल हक स्थापित हुन नसक्नेसमेत हुँदा गुठीलाई केवल सम्पत्ति भनी परिभाषा गर्न उचित हुने देखिंदैन।

२७. गुठीको अस्तित्व नेपाली समुदायको धर्म, संस्कृति तथा रितीथितिसँग अभिन्न रूपमा जोडिएको छ। गुठीको स्थापना धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यको लागि हुने तथा गुठीको सम्पत्तिको प्रयोग मुख्यतया गुठी स्थापनाको उद्देश्य बमोजिमको कार्य निरन्तर रूपमा गर्नको निमित्त स्थायी आर्थिक स्रोतको रूपमा हुने गरेको कुरा गुठीको ऐतिहासिक पृष्ठभूमीबाट बुझन सकिन्छ। नेपालमा ठुलाठुला मन्दिरहरूको पूजाआजा गर्न, निय

^{२३} ऐ.ऐ.

^{२४} ऐ.ऐ.

१०१

कार्यहरुको लागि सामग्री जुटाउन, जात्रा चलाउन लगायतका धार्मिक एवं सांस्कृतिक कार्यहरुका निमित्त विभिन्न गुठीहरु स्थापना भई उक्त गुठीहरु हालसम्म पनि प्रचलनमा रहेका छन्। गुठीको स्थापना तथा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि एवं कानूनी इतिहासलाई केलाउदा गुठीको अवधारणा सधै धर्म एवं संस्कृतिसँग जोडिएर आएको तथा संस्कृतिको संरक्षणमा गुठीको भूमिका विशिष्ट रहेको तथ्यलाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था छैन।

२८. माथि उल्लेख भएको तथ्यगत अवस्थाको पृष्ठभूमिमा हेर्दा नेपालमा गुठी वा गुठी प्रणालीको अर्थ केवल सम्पत्तिको रूपमा सीमित छैन। विधिशास्त्रीय धारणाबाट हेर्दा गुठीको नाममा रहेको भौतिक अभौतिक चलअचल गुठीको नाम तथा ख्यातीसमेत सम्पत्तिको परिभाषा एवम् प्रकृतिभित्र पर्न सक्छ। परन्तु नेपालमा जुन रूपमा गुठीको विशिष्टिकृत मौलिकता र त्यसको आयम रहेको छ, त्यस अर्थमा गुठी सम्पत्तिलाई विधिशास्त्रको सम्पत्तिको परिभाषा भित्र सीमित गर्न सकिने अवस्था छैन। नेपालमा गुठी प्रणाली एवम् गुठीसँग सम्बन्धित सम्पत्तिलाई भौतिक अभौतिक सम्पत्तिको रूपमा नभई सम्पदा, परम्परा एवम् संस्कृतिको स्रोतको रूपमा लिनुपर्ने अवस्था छ। नेपालका संस्कृतिविदहरूले गुठी प्रणाली र गुठीसँग सम्बन्धित जग्गाजमिनलाई सम्पत्तिको रूपमा मात्र नहेरी सम्पदा र संस्कृति हो भनी अर्थ गरेको पाइन्छ।

२९. संवैधानिक रूपमा हेर्दा हाल प्रचलनमा रहेको नेपालको संविधानले धारा ११६ ले गुठी रकमलाई संघीय सञ्चित कोषमा जम्मा नहुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। त्यस्तै धारा २०४ मा प्रदेश सञ्चित कोषमासमेत सोही व्यवस्था रहेको छ। यस पूर्वको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ९० मासमेत गुठीको रकम सम्बन्धमा सोहि प्रकारको व्यवस्था रहेको देखिन्छ। मूलतः राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सबै प्रकारका राजश्व, ऋण, कर्जासमेत राज्यको सञ्चित कोषमा जम्मा हुने भए पनि गुठीको रकमलाई सो कोषमा जम्मा नगरिने व्यवस्थाको अर्थ गुठीको सम्पत्तिको महत्वलाई सम्मान गरी गुठी कै काममा बाहेक राज्यका अन्य काममा प्रयोग हुन नसक्ने भनी प्रदान गरिएको संवैधानिक प्रत्याभूतिको अर्थमा बुझ सकिन्छ। संविधानको धारा २९० को उपधारा (१) मा गुठीको मूलभूत मान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी गुठी जग्गामा भोगाधिकार भैरहेको किसान एवम् गुठीको अधिकार सम्बन्धमा संघीय संसदले आवश्यक कानून बनाउनेछ भनी गुठीको मूलभूत मान्यतामा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कानून बनाउन नसक्ने गरी संघीय संसदको अधिकार क्षेत्रलाई सीमित गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी धारा २६ को उपधारा (२) ले प्रत्येक सम्प्रदायलाई धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्न पाउने हकलाई सुरक्षित गरी प्रतिबन्धात्क वाक्यांशमा धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्न तथा जग्गा व्यवस्थापनको लागि कानून बनाई नियमित गर्न सक्ने भन्ने उल्लेख छ। सो प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाले राज्यले गुठीको सम्पत्ति संरक्षण एवम् गुठी जग्गा

१०२

१०२९

व्यवस्थापनको लागि कानून बनाउन पाउने अवस्था देखियो। गुठीको संरक्षण गर्न भनी राज्यद्वारा कानून बनाई स्थापना गरिएको राज्यको निकाय (State Agency) गुठी संस्थान हो। नेपालको संविधानको धारा २६ को उपधारा (२) मा उल्लेख भएको व्यवस्थापन भन्ने शब्दले गुठीको मूलभूत मान्यतालाई नै असर पर्ने गरी गुठीको सम्पत्तिलाई व्यवस्थापन गर्ने अधिकार संविधानले न त विधायिकालाई प्रदान गरेको छ, न त State Agency को रूपमा रहेको गुठी संस्थानलाई नै दिएको छ। गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ४२ मा उल्लेख भएको गुठी जग्गा अधिग्रहणको व्यवस्था अधिग्रहण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम आकर्षित हुने हो। त्यसैगरी दफा ४२क बमोजिम सामाजिक कल्याण वा सामुदायिक हितका लागिसम्म गुठी जग्गा लिन सक्ने व्यवस्थालाई संविधानमा उल्लेख भएको गुठी जग्गाको व्यवस्थापन भन्ने शब्दको सापेक्षतामा हेरिनु पर्दछ। अन्यथा व्यवस्थापनको नाममा प्रचलित कानून विपरित हुने गरी गुठी जग्गाको प्रयोग भएको अवस्थामा गुठीको सम्पत्ति नै समाप्त हुन जाने सम्भावना रहन्छ।

३०. मूलतः गुठी प्रणाली सनातन धर्म, संस्कृति, परम्परा एवम् सम्पदाको जगेन्टा र विकास गर्ने नेपालको मौलिक प्रणाली हो। विश्वका अन्य देशहरूमा सार्वजनिक सम्पत्तिका ठूला ठूला संस्थाहरू ट्रैटका नाममा प्रचलित रहेको पाइए पनि नेपालको गुठी प्रणालीको मौलिकता अन्य देशमा रहेको पाइदैन। नेपालमा खास गरी कुनै एक व्यक्तिले गर्न नसकेका सामाजिक कार्यहरू गुठी मार्फत समुदायद्वारा सहज तरिकाले सम्पन्न गर्न गुठी प्रणालीको शुरुवात भएको देखिन्छ। मूल रूपमा उदार र परोपकार उद्देश्य र भावना भएका दाताहरूको अर्पण तथा दानबाट निर्माण भएका संस्था नै गुठी हुन्। गुठी कुनै व्यक्ति वा जाति विशेषको अधिकार प्राप्ति, नाफा, आर्थिक कारोबार वा लाभ तथा व्यापार व्यवसायको लागि शुरुवात भएको होइन। गुठीको स्थापना सामाजिक उद्देश्य, सामाजिक सम्पदा र धर्म, संस्कृतिको विकास र संरक्षण तथा परोपकारी उद्देश्यबाट भएकाले सम्पत्तिको रूपमा मात्र गुठीलाई अर्थ गर्न मिल्ने अवस्था छैन। अर्कोतर्फ गुठी नाफा कमाउने संस्था नभई धर्म, संस्कृति, सम्पदा, परम्परा, पर्व एवम् संस्कार जस्ता नेपाली समाजसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेका गतिविधिलाई निरन्तरता प्रदान गर्न, पुण्य प्राप्ति हेतुले पुर्खाहरूले स्थापना गरेको सामाजिक संस्था हो। गुठी प्रणाली नेपालको सभ्यता, संस्कृति, परम्परा, सम्पदा र संस्कारको निरन्तरताको माध्यमको रूपमा रहेको पाइन्छ। त्यसका साथै पारिवारिक र सामाजिक सहकार्य र समन्वयको प्रतिकको रूपमा रही कुनै व्यक्तिको निहित स्वार्थ भन्दा माथि परोपकार र पुण्य भावनासँग सम्बन्धित रहेको छ। मूलतः गुठी तथा यसको सम्पत्ति माथिको हस्तक्षेप भनेको नेपालको मौलिक धर्म, संस्कृति, सम्पदा, परम्परा र सभ्यता माथिको प्रहार मान्नु पर्ने अवस्था छ।

१०२९

१०२९

३१. यस विवेचनाको सारमा भन्नुपर्दा गुठीलाई सम्पत्तिको रूपमा मात्र होइन, बृहत्तर रूपमा एउटा सांस्कृतिक, धार्मिक र सामाजिक संस्थाको रूपमा लिइनु पर्दछ। गुठीलाई सम्पत्तिको रूपमा सीमित अर्थमा मात्र बुझ्नु भनेको यसको वास्तविक महत्वलाई नै सीमित गर्नु हो। यसलाई बृहत्तर रूपमा एउटा सभ्यता, परम्परा, संस्कार, सम्पदा, संस्कृति र समुदायलाई एकताबद्ध राख्ने माध्यमका रूपमा हेरिनु पर्दछ। यसको सम्पत्ति जग्गा जमिनलाई व्यवस्थापन एवम् संरक्षण गर्दा पनि केवल सम्पत्तिको व्यवस्थापनको दृष्टिकोणबाट गर्ने नभई बृहत्तर धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक सन्दर्भबाट हेरिनु पर्दछ। यसलाई सम्पत्तिको रूपमा मात्र हेर्दा परम्परागत मान्यता र सांस्कृतिक अभ्यास लोप हुने तथा जोखिम रहन्छ। गुठीलाई केवल सम्पत्तिको व्यवस्थापनको अर्थमा लिइदा नेपालको सांस्कृतिक र धार्मिक धरोहर माथि अन्याय हुन जान्छ। बृहत्तर दृष्टिकोणबाट हेर्दा, गुठीको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र सामुदायिक पक्षलाई महत्व दिएर सन्तुलित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी गुठी व्यवस्थाको स्थापना, इतिहास, कानूनी विकासक्रम तथा गुठीको वर्तमान समयमा रहेको क्रियाशीलतालाई समेत मध्येनजर गर्दा गुठीलाई सम्पत्तिको परिभाषा भित्र मात्र संकुचित नगरी बृहत्तर रूपमा सम्पदाको अभिन्न अंगको रूपमा हेरिनुपर्ने देखियो।

३२. अब गुठीलाई आर्थिक रूपमा अर्थोपार्जनको प्रयोजनको लागि गुठी संस्थानले प्रयोग गर्नु गुठीको मर्म विपरित हो वा होइन भन्ने दोशो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, मिति २०६९।।।२३ मा गुठी संस्थानले गुठी तैनाथी जग्गा लिजमा दिने सम्बन्धी विज्ञापन प्रकाशित गरेको कार्य गुठीको मूल उद्देश्य विपरीत रहेको भनी प्रस्तुत निवेदन दायर भएको देखिन्छ। गुठी संस्थानले गुठीको सम्पत्तिलाई बहाल तथा लिजमा दिई आयआर्जन गर्ने कार्य गुठीको मर्म र भावना विपरितको कार्य भएको भनी निवेदकको निवेदन जिकिर रहेको देखिन्छ। मिति २०६९।।।२३ को विज्ञापनमा गुठी तैनाथी जग्गाहरूमा १५ देखि ३६ वर्सम्म लिज अवधि रहने गरी व्यवसायिक भवन तथा अन्य विकास निर्माण तथा सञ्चालन गर्न शिलबन्धी बोलपत्र आव्हान गरिएको देखिन्छ। लिजमा दिने भनी आव्हान गरिएका जग्गाहरू मध्ये मठ क्षेत्र, दरबार क्षेत्रसमेतका गुठीका जग्गाहरू रहेको र उक्त लिजको बहाल गुठी संस्थानलाई बुझाउनुपर्ने मिसिल संलग्न विज्ञापनको प्रतिलिपिबाट अवगत हुन आयो।

३३. नेपालमा गुठीको इतिहास प्राचीन कालदेखि रहेको परिप्रेक्ष्यमा गुठीको मठ तथा दरबार क्षेत्र धार्मिक तथा ऐतिहासिक रूपमा महत्वपूर्ण रहेको तथ्यलाई नकार्न सकिदैन। नेपालको मौलिक धर्म, संस्कृति, परम्परा एवम् सभ्यता र इतिहासको गाथा बोकेको गुठी तथा गुठी मातहतका जग्गा र सम्पत्तिलाई संरक्षण गर्न कानून बनाई राज्यका तरफबाट स्थापना गरिएको State Agency को रूपमा गुठी संस्थान रहेको छ। गुठी संस्थान ऐन, २०३३

१०२९

१०८

जारी हुँदाको बखत ऐनको प्रस्तावनामा राजगुठीलाई नेपाल सरकारको अधिनबाट झिकी एक संस्थाको जिम्मा सुम्पी राजगुठीहरूलाई सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन गराउन एक गुठी संस्थानको स्थापना भएकोमा..." भनी उल्लेख भएको देखिन्छ। यसबाट पनि गुठी संस्थानको मुख्य भूमिका गुठीको संरक्षण तथा सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्नु रहेको देखिन्छ। गुठीको जग्गाहरूलाई आर्थिक प्रयोजनमा लगाउदा गुठीको अस्तित्व, उद्देश्य तथा मौलिकतालाई के कति प्रभाव पर्न सक्छ भन्ने सम्बन्धमा खोज र अनुसन्धान नै भएको छैन। यस्तो प्रभावको अनुसन्धान तथा अध्ययन नगर्दा यो कार्यले ऐतिहासिक महत्वका सम्पदाहरूको मौलिकता लोप भई अपूरणीय क्षति पुग्न सक्ने विषयलाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था छैन। गुठी संस्थानले गुठीको जग्गाहरूलाई बहाल तथा लिजमा दिने विज्ञापन प्रकाशित गर्नुपूर्व अथवा गुठीको सम्पत्तिलाई बहालमा दिने तथा जग्गाहरूमा निर्माण कार्य गर्दा गुठीको मौलिकता एवम् सम्पदामा के कस्तो प्रभाव पर्न सक्छ भनी अध्ययन अनुसन्धान गरेको देखिदैन। व्यवसायिक रूपमा गुठीको जग्गा प्रयोग गर्ने विषयमा गुठी संस्थानले कुनै योजना तथा रणनीति निर्माण गरी विज्ञापन प्रकाशित गरेको भन्ने देखिन आएन।

३४. गुठी संस्थानको लिखित जवाफमा एवं बहसको क्रममा गुठी सञ्चालन गर्न आवश्यक खर्च जुटाउन गुठीका खाली जग्गाहरूलाई बहालमा दिन लागिएको भन्ने जिकिर रहेको देखियो। यसबाट केवल आय आर्जनलाई नै मूल उद्देश्य बनाई उक्त जग्गाहरूलाई भूबहालमा दिने निर्णय गरिएको भन्ने देखिन आउँछ। गुठीको मुख्य संरक्षकको रूपमा रहेको गुठी संस्थानले यसरी भूबहालमा दिँदा धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वका सम्पदामा हुन सक्ने प्रतिकूल असरको बारेमा विशेष ध्यान दिनुपर्नेमा सोतर्फ विचार नगरी केवल आय आर्जनको स्रोतको रूपमा गुठीका जग्गाहरूलाई बहालमा दिन लागेको भन्ने निवेदकको भनाई गुठी संस्थानको लिखित जवाफबाट समर्थित हुन पुगेको देखिन्छ। गुठी संस्थानले गुठीको जग्गा बहाल तथा लिजमा दिने सम्बन्धी निर्देशिका, २०७८ जारी गरेको भएता पनि उक्त निर्देशिकाले जग्गा बहालमा दिँदा पालना गर्नुपर्ने मापदण्ड निर्धारण गर्नेतर्फ नभई केवल गुठीका जग्गा लिजमा दिने कार्यविधितर्फ केन्द्रित रहेको देखिन्छ। उक्त निर्देशिकाको बुँदा ३(२) मा ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक, धार्मिक महत्वका स्थलहरूको मौलिकतामा असर नगर्ने कुराको प्रत्याभूति गरी परम्परागत धार्मिक संस्कृतिक प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्ने क्षेत्र छुट्ट्याएर मात्र लिज वा बहालमा दिइनेछे भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। तर यसरी क्षेत्र छुट्ट्याउँदा अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया, मापदण्ड तथा कार्यविधि के हुने भनी स्पष्ट रूपमा खुलाएको देखिदैन। धार्मिक संस्कृतिक प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्ने क्षेत्रसमेतलाई छुटाएर लिज वा बहाल दिदा के? लिज वा बहालमा दिइएको क्षेत्रको प्रयोगले वास्तविक ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक धार्मिक महत्वलाई प्रत्यक्ष्य अप्रत्यक्ष्य रूपमा

१०९

Padg

क्षति हानी पुग्न जानेतर्फ पनि त्यतिकै चासो र सरोकार रहनुपर्ने नै हुन्छ। त्यस्तै ऐ निर्देशिकाको बुँदा ४ मा प्रतिवेदन विवरण तयार गरिने भनिए तापनि गुठीको स्थलगत निरीक्षण गरी भौतिक तथा वातावरणीय अवस्थाको र अन्य सुविधाको सम्बन्धमा मात्र प्रतिवेदन तयार गर्ने भनी गुठीको सम्पत्ति प्रयोग गर्दा गुठीको अस्तित्वमा पर्ने असरको बारे अध्ययन गर्नेतर्फ व्यवस्था गरेको देखिदैन। नेपालको इतिहास, संस्कृति, धार्मिक परम्परा तथा रितिथितिको आधारको रूपमा रहेको गुठी व्यवस्था र गुठीका सम्पत्तिलाई आर्थिक प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्दा गुठी स्थापनाको उद्देश्य अनुकूल हुने गरी नगरेमा गुठीको अस्तित्वमा नै आघात पुग्न सक्ने अवस्था सृजना हुन सक्ने सम्बन्धमा माथि उल्लेख भैसकेको छ। गुठीको सम्पत्ति मात्र होइन गुठीको धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एंव पुरातात्त्विक तत्वहरु समेतलाई संरक्षण, सम्बर्धन तथा प्रबर्धन र गुठीको परम्परालाई सु-व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्ने दायित्वसमेत गुठी संस्थानमा निहित रहेको छ। यस्तो गहन जिम्मेवारी भएको संस्थाले गुठीको सम्पत्ति प्रयोग गर्दा यी सम्पूर्ण विषयसमेतलाई संवेदनशील भई हेर्नु आवश्यक देखिन्छ।

३५. गुठी तथा गुठी अन्तर्गतका जग्गा र सम्पत्तिहरूसँग धर्म, संस्कृति, इतिहास एंव परम्परासमेत जोडिएर आउने हुनाले अन्य जग्गाजमिन सरह गुठीका जग्गाहरूलाई स्वेच्छाचारी रूपमा व्यवसायिक रूपमा प्रयोग गर्न मिल्ने देखिदैन। गुठीको संरक्षणको प्रश्न आय आर्जनको विषय भन्दा महत्वपूर्ण रहेको तथा गुठीको संरक्षणको लागि नै आय आर्जन गर्न खोजिएको भन्ने गुठी संस्थानको जिकिरसमेत रहेको छ। गुठी मातहतका खाली जग्गालाई संरक्षणको नाममा अध्ययन र योजनाको अभावमा केवल आय आर्जनलाई नै मूल उद्देश्य बनाई भूवहालमा दिइएमा गुठी स्थापनाको उद्देश्य नै पराजित हुन सक्ने अवस्था देखिन्छ। गुठीको जग्गालाई प्रयोग गर्दा गुठीसँग जोडिएको सम्पदालाई प्रतिकूल असर पर्न जाने सम्भावना रहने हुँदा गुठीको सम्पत्तिलाई कुनै पनि तवरबाट व्यवसायिक रूपले प्रयोग गर्नुपूर्व सम्बन्धित गुठीको उद्देश्य परिपूर्तिलाई केन्द्रमा राखी निश्चित मापदण्ड तथा रणनीतिको निर्माण हुनु वाञ्छनिय छ।

३६. अर्कोतर्फ, गुठीको उद्देश्य अनुरूपको कार्यलाई निरन्तरता दिन र गुठीको सञ्चालन गर्न आर्थिक सबलिकरण पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। गुठी सञ्चालन तथा संरक्षण गर्न आय आर्जन गर्नको लागि गुठी संस्थानले गुठीका जग्गाहरु लिज्मा दिने निर्णय गरेको भनी लिखित जवाफमा खुलाएको देखिन्छ। उक्त निर्णय गर्नुपूर्व गुठी संस्थानले अध्ययन तथा अनुसन्धान गरेको तथा आय आर्जनको अन्य विकल्पहरुको खोजी गरेकोसमेत मिसिलबाट देखिन आउँदैन। गुठीको सम्पत्तिलाई संरक्षण हुने गरी गुठीको सञ्चालनको लागि आयआर्जनको विकल्पको खोजी गर्न इतिहासविद, संस्कृतिविद लगायत सरोकारवालाहरूसँग सल्लाह, सुझाव तथा परामर्श लिएकोसमेत देखिदैन। गुठी

(100)

1929

सञ्चालनको लागि आर्थिक स्रोत आवश्यक भए तापनि सोको लागि गुठीको जग्गामा व्यवसायिक प्रयोजनको लागि संरचना निर्माण गरी व्यवसायिक रूपमा लामो अवधिको लागी प्रयोग गर्नु नै एक मात्र विकल्प हुन सक्दैन। गुठीको जग्गामा निर्माण कार्य गर्न दिने गरी जग्गालाई बहालमा दिनुपूर्व प्रस्तावित निर्माणले सम्पदामा पार्ने असर र सो बाहेकका उपलब्ध विकल्पको बारेमा समेत गहन अध्ययन गर्नु पूर्वार्थ हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन। गुठीलाई आयआर्जनको लागि प्रयोग गर्दा गुठीको सम्पदाको संरक्षणलाई समेत सहयोग पुग्ने किसिमका क्रियाकलापहरूलाई विकल्पको रूपमा छनौट गरिनु पर्छ। आयआर्जनको पक्ष तथा संरक्षणको पक्षलाई सन्तुलित हुने गरी मात्र गुठीको जग्गालाई प्रयोग गरिनुपर्छ। प्रस्तावित आयआर्जनको क्रियाकलापको सदा अन्य कुनै विकल्प छ र यस विकल्पको अनुशारण गर्दा गुठीको सम्पदालाई असर नपर्ने स्थिति छ भने विकल्पले नै सर्वाधिक प्राथमिकता पाउनु पर्छ। यसको लागि बृहत रूपमा अध्ययन अनुसन्धान तथा विज्ञहरूसँग परामर्श र सहकार्य गरिनुपर्ने हुन्छ। गुठी सञ्चालनमा आर्थिक स्रोतको महत्वसमेत रहेको परिप्रेक्ष्यमा गुठीको सम्पत्तिलाई आयआर्जनको लागि प्रयोग गरिदा अध्ययन, अनुसन्धान तथा गुठी स्थापनाको मर्म, भावना र आत्मालाई हृदयंगम गरी गुठीको ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक महत्वलाई कुनै प्रकारको आँच वा असर पर्न नदिई गुठीको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिई मापदण्ड, योजना तथा रणनीति निर्माण गरेर मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ। गुठीको सम्पत्ति धार्मिक, सांस्कृतिक, पर्यटन विकासबाट यसको संरक्षण सँगै आय आर्जन गर्ने विकल्पतर्फ समेत गुठी संस्थानले ध्यान दिन जरुरी छ। यसको उदाहरण हनुमानढोका क्षेत्र, पाटन दरबार र भक्तपुर दरबार क्षेत्रलाई लिन सकिन्छ।

३७. अब तेस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ४, १७, २३ र १६४ सँग गुठी संस्थान ऐनको दफा ७, १२(क), १६(२), १७(२), १९ र ४२(क) बाझिएको हुँदा उक्त दफाहरू अमान्य बदर गरी पाउँ भनी निवेदन मागदावी रहेको देखिन्छ। निवेदकले गुठी संस्थान ऐनका उल्लिखित दफाहरू संविधान प्रदत्त धार्मिक स्वतन्त्रताको हक तथा संस्कृति सम्बन्धी हक तथा संविधानको धर्म निरपेक्षताको मर्म विपरीत भएको भनी जिकिर लिएको पाइन्छ। निवेदकले अन्तरिम संविधान तथा नेपालको संविधानमा हनन् भएको भनिएका हकहरू समावेश भएको देखिदा निवेदनको सान्दर्भिकता कायम नै रहेको सम्बन्धमा दुई मत रहेको छैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का ती धारा अनुरूपको व्यवस्था २०७२ सालको नेपालको संविधानले गरेको हुँदा प्रस्तुत निवेदनमा उल्लिखित ऐनका दफाहरूलाई हाल प्रचलनमा रहेको नेपालको संविधानको व्यवस्था अनुरूप परीक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

1929

१००९

३८. निवेदनमा उल्लेख भएका गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफाहरु संविधानसँग बाझिएको छ वा छैन भनी निर्णय गर्नुपूर्व उक्त कानूनी व्यवस्थाहरूलाई समेत उदृत गरी हेर्नु वाञ्छनीय हुने देखियो। गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ७ मा विद्वत समितिको गठन सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। "संस्थानमा धार्मिक, सामाजिक र शैक्षिक क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त विद्वान तथा साधु सन्तहरु मध्येबाट नेपाल सरकारबाट मनोनित एकजना सभापति सहित पाँचजना सदस्य रहेको एक विद्वत समिति रहने, संस्थानको अध्यक्षले तोकेको कर्मचारी विद्वत समितिको सचिव हुने..." भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै दफा १२(क) मा "नेपाल सरकारले संस्थानमा एकजना प्रशासक नियुक्त गर्न सक्ने छ" भनी गुठी संस्थानको प्रशासकको नियुक्तिको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। दफा १६(२) मा "राजगुठीमा परिणत भएका छुट गुठी र निजीगुठीका हकमा संस्थानले त्यस्ता गुठीका दानपत्र, लिखत र परम्परा बमोजिम पर्व, पूजा इत्यादि गर्नुपर्ने काम नरोकिने र धर्म लोप नहुने गरी भइरहेको कामदार, कर्मचारी र खर्चको दरबन्दीमा बढी वा अनावश्यक कटाई नयाँ दरबन्दी कायम गरी उपदफा (१) बमोजिम अमानतबाट गुठीको कार्य सञ्चालन नगराई संस्थानले आफ्नै रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशनमा बढीमा पाँच वर्षसम्मको अवधि तोकी त्यस्तो गुठीको बन्दोबस्त र सञ्चालन साविकमा चलाई आएको दर्ता गुठियार, महन्त, पुजारी वा अरु कसैलाई सुम्पन सक्नेछ। तर त्यसरी सुम्पिएकोमा दरबन्दी बमोजिम खर्च कटाई बाँकी बचेको आयस्ता संस्थानमा बुझाउनु पर्नेछ।" तथा दफा १७(२) मा "छुट गुठी तथा निजीगुठीलाई राजगुठीमा लिई अमानतबाट व्यवस्था र सञ्चालन गर्ने वा यस ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम सञ्चालन गराउने" भनी छुट गुठी तथा निजी गुठीको व्यवस्थापनको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ। "सबै छुट गुठी राजगुठीमा परिणत भई त्यस्तो छुट गुठीको चलअचल जायजेथा, देवमूर्तिसमेत उपर छुट गुठीको भइराखेको सबै अधिकार संस्थानमा सर्नेछ र त्यस्ता छुट गुठीका गुठियार खानीदारको सबै हक अधिकार समाप्त हुनेछ" भनी छुट गुठीको हक दायित्व संस्थानमा सर्ने भनी दफा १९ मा व्यवस्था रहेको तथा दफा ४२(क) मा "नेपाल सरकारले संस्थानको स्वामित्वमा रहेको गुठी जग्गा सामाजिक कल्याण वा सामुदायिक हितको लागि उपलब्ध गर्न वा गराउन आवश्यक देखेमा व्यवहारिकता हेरी सहुलियत मूल्यमा लिन सक्नेछ" भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

३९. संविधान प्रदत्त धार्मिक स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत धर्ममा आस्था राख्ने व्यक्तिले आफ्नो आस्था अनुसारको धर्म अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता भएको तथा धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्न पाउने हक रहेको छ। धार्मिक गुठीको सञ्चालन, संरक्षण तथा गुठीको सम्पत्ति र जग्गा व्यवस्थापन गर्न कानून बनाई नियमित गर्ने कार्यलाई उक्त अधिकारको प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाइएको नमानिने भन्नेसमेत संविधानमा नै उल्लेख

१००१

१०२९

भएको छ। संविधानको धारा ३२ मा रहेको भाषा र संस्कृतिको हक सम्बन्धी व्यवस्थामा समेत प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई सांस्कृतिक जीवनमा भाग लिन तथा आफ्नो सम्पदा र संस्कृतिको संरक्षण गर्ने हक सुनिश्चित गरेको छ। गुठी संस्थान ऐनमा भएका उपर्युक्त व्यवस्थाहरु गुठीको संरक्षण तथा सञ्चालनलाई व्यवस्थित गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। ऐनका व्यवस्थाहरुले संविधान प्रदत्त अधिकारहरुको प्रयोगलाई कुनै प्रकारबाट बन्देज, रोक तथा बाधा उत्पन्न गरेको नभई नितान्त गुठीको संरक्षणको सम्बन्धमा उक्त दफाहरु रहेका देखिन्छन्। निवेदकले गुठीका उक्त दफाहरु संविधानसँग बाझियो भनी जिकिर लिएको भए तापनि कसरी बाझियो भनी स्पष्ट रूपमा खुलाउन सकेको पनि देखिदैन। गुठीको संरक्षणको लागि कानून बनाउन सक्ने भनी संविधानमा नै व्यवस्था गरिएको र ऐनका दफाहरुलाई अध्ययन गर्दासमेत निवेदकले उदृत गरेका दफाहरु गुठीको संरक्षणको निमित्त ऐनमा रहेको देखिन आयो। संविधानको धर्म निरपेक्षताको मर्मको विषयसँग गुठीका उक्त दफाहरु सम्बन्धित रहेकोसमेत देखिन आएन। संविधानसँग उल्लेखित गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफाहरु के कसरी बाझिएको हो, के कस्तो संवैधानिक हक अधिकारको प्रचलनमा अड्चन भएको हो भनी निवेदकले स्पष्ट रूपमा खुलाउन नसकेको र गुठी संस्थान ऐनका उल्लेखित दफाले निवेदकको संविधान प्रदत्त हकलाई हनन् गरेको भन्ने कुनै संवैधानिक र कानूनी आधार देखिन नआएको तथा ऐन र संविधानको व्यवस्थालाई समेत अध्ययन गर्दा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ ले संविधानको संवैधानिक प्रावधानलाई अनुसरण र परिपालना गरेको देखिएको हुँदा गुठी संस्थान ऐनको दफा ७, १२(क), १६(२), १७(२), १९ र ४२(क) का प्रावधानहरु संविधानसँग बाझिएको देखिन आएन। जहाँसम्म गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ४२(क) मा उल्लेख भएको व्यवस्थाले गुठी सम्पत्ति सरकारले मनोमानी ढंगले लिन पाउने हुँदैन। सो दफामा स्पष्ट रूपमा सामाजिक कल्याण वा सामुदायिक हितका लागि गुठी जग्गा लिन सक्ने भन्ने व्यवस्थाले निरपेक्ष रूपमा सो व्यवस्था लागू हुने अवस्था छैन। यसरी गुठीको जग्गा लिदा जुन उद्देश्यका लागि दाताले उक्त जग्गा गुठीमा राखेको हो सो प्रयोजनलाई बढावा दिने गरी सरकारले निर्णय गर्नुपर्ने पक्षलाई यो कानूनी व्यवस्थाको अभिन्न अंग मान्नुपर्ने हुन्छ। यस अवस्थामा उक्त व्यवस्थासमेत संविधानसँग बाझिएको अवस्था देखिएन।

४०. गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफाहरु संविधान सम्मत नै रहेको अवस्था रहँदा पनि उक्त ऐनको दफा १२(क) को व्यवस्थालाई हेर्दा “नेपाल सरकारले संस्थानमा एकजना प्रशासक नियुक्त गर्न सक्ने छ” भनी उल्लेखसम्म गरिएको देखिन्छ। प्रशासकको योग्यता, अयोग्यता तथा प्रशासक नियुक्त गर्दा के कस्ता मापदण्डहरु लागू गरिनुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा ऐन मौन रहेको देखिन आउँछ। गुठी संस्थान जस्तो संस्कृति तथा सम्पदाको

१०२९

१००९

संरक्षण गर्नुपर्ने जस्तो गम्भिर दायित्व भएको संस्थाको प्रशासक छनौट गरिदा निजको योग्यताको सम्बन्धमा प्रयाप्त मापदण्ड नहुँदा कस्तो व्यक्ति उक्त जिम्मेवार पदमा नियुक्त हुन्छन् भन्ने विषयमा अन्यौल सृजना हुन सक्ने सम्भावना रहने मात्र नभई अनुभवहिन र अयोग्य व्यक्ति नियुक्त भएको स्थितिमा गुठीको मूल मर्म अनुकूल हुने गरी गुठी संस्थानले काम गर्न सक्ने अवस्थासमेत रहदैन। नेपालको सम्पूर्ण गुठीहरुको संरक्षकको रूपमा रहेको गुठी संस्थानको प्रशासक नियुक्ति गर्दा नेपालको इतिहास, मौलिक धर्म, संस्कृति, परम्परा, सम्पदा, संस्कार सम्बन्धमा उच्च ज्ञान हासिल गरेका विज्ञहरु मध्येबाट गुठीको संरक्षण गर्न सक्ने व्यक्तिको नियुक्ति हुन आवश्यक छ। यसका लागि गुठी प्रशासकको योग्यता तथा नियुक्तिको मापदण्डहरु स्पष्ट रूपमा बनाउन आवश्यक देखियो। यस प्रक्रियाबाट नियुक्त हुँदा पारदर्शिता र गुठी संस्थानको काम कारबाही अनुमानयोग्य हुने भै अन्ततोगत्वा गुठी व्यवस्थापनमा सुशासन कायम हुन्छ। यसरी नेपालको इतिहासको धरोहर, संस्कृति तथा रितीथितिको पहिचानको रूपमा रहेको गुठीको सञ्चालन, संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने दायित्व बोकेको संस्थानको प्रशासक छनौट गर्ने निश्चित मापदण्ड तथा योग्यतालाई स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरिनु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ। यसतर्फ सम्बन्धित प्रत्यर्थीहरुको ध्यान आकर्षित गरिन्छ।

४१. अब निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ हेर्दा, गुठीको जग्गाहरु लिजमा दिने आशयले गुठी संस्थानले मिति २०६९।१।२३ मा विज्ञापन प्रकाशित गरेको देखियो। उक्त लिजमा दिने सम्बन्धि कार्य यथास्थितिमा राख्ने गरी मिति २०६९।६।११ मा अन्तरिम आदेश जारी भएको छ। करिब १२ वर्ष अगाडि प्रकाशित भएको विज्ञापनको हाल कुनै उपदेयता नरहेको हुँदा निवेदन माग बमोजिम उत्प्रेषणको आदेश जारी गर्नुपर्ने देखिन आएन। यद्यपि उक्त विज्ञापनमा लिजमा दिन लागिएका जग्गाहरुको विवरणमा मठ क्षेत्र तथा दरबार परिसरसमेत समावेश गरिएको पाइयो। उक्त विज्ञापनमा जग्गाहरु लिजमा दिई उक्त जग्गाहरुमा व्यवसायिक निर्माण गर्न दिइने भनी स्पष्ट रूपमा खुलाइएको समेत देखियो। मठ क्षेत्र तथा दरबार क्षेत्र लगायत सम्पदाको रूपमा रहेका गुठीको जग्गाहरुलाई प्रयोग गर्ने निर्णय गर्नुपूर्व सो सम्बन्धमा पूर्वअध्ययन गरिएको तथा सम्बन्धित संस्कृतिविद लगायतका विज्ञहरुसँग छलफल, राय, सुझावसमेत लिइएको भन्ने देखिदैन। भुवहालमा दिने गरी गुठी संस्थानले निर्णय गर्दा गुठीको विविध पक्षहरुलाई ध्यान नदिई केवल आयआर्जनलाई मात्र महत्व दिएको देखिन्छ। गुठीको सञ्चालनको निम्नि आय आर्जन महत्वपूर्ण भए तापनि गुठीको अस्तित्वमा आँच आउने क्रियाकलापलाई आय आर्जनको नाममा गुठीको संरक्षकको रूपमा रहेको गुठी संस्थानले प्रोत्साहन दिनु हुदैन। गुठीको जग्गालाई बहालमा दिन गुठी संस्थानलाई कानूनले अधिकार दिएको भए तप्पनि गुठी संस्थान ऐनले गुठीको संरक्षण

१००९.

1029

गर्ने दायित्वसमेत गुठी संस्थानलाई दिएको छ। यस्तो गम्भीर दायित्व भएको संस्थाले गुठीजन्य सम्पत्तिलाई आय आर्जनमा प्रयोग गर्दा गुठीको महत्वलाई गम्भीरतापूर्वक ग्रहण गरी दुरदर्शी रूपमा निर्णय गर्नुपर्दछ। कानूनले गुठी संस्थानलाई दिएको मुख्य कर्तव्य भनेकै गुठीको संरक्षण हो। गुठी संस्थानले कानूनले प्रदान गरेको मुख्य कर्तव्यतर्फ लक्षित नभई आयआर्जनको नाममा मनोमानी र अपारदर्शी ढंगले गुठीको सम्पत्ति सम्बन्धमा निर्णय गर्ने कार्य गरिनु निश्चय नै चिन्ताको विषय हो। यो रिट निवेदनमा निवेदक तथा मुद्दाको छलफलमा उपस्थित हुनु भएका संस्कृतिविदहरूको मुख्य चिन्ताको विषय नै यही रहेको छ। गुठीलाई संरक्षण गर्ने राज्यको तर्फबाट कानून बमोजिम स्थापित State Agency को रूपमा रहेको गुठी संस्थानले गुठीको संरक्षण गर्ने मुख्य कार्यबाट विमुख हुने अवस्थालाई यो इजलासले गम्भीरतापूर्वक लिएको छ।

४२. वस्तुतः नेपाली समाजको पहिचानको आधार भनेको नेपालीहरूको ऐतिहासिक रूपमा अबलम्बन गर्दै आएको धर्म, परम्परा र संस्कृति नै हो भन्ने तथ्यमा दुईमत राख्नु पर्ने अवस्था छैन। नेपालका विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश भएका सम्पदा लगायतका धरोहर एवम् मठमन्दिर, गुम्बा, विहार जस्ता भौतिक सम्पदा तथा संस्कृति हालसम्म अस्तित्वमा रहेका छन्। ती सबै गुठी प्रणालीले गर्दा सम्भव भएको भन्ने तथ्यमा समेत विवाद गर्नुपर्ने अवस्था छैन। भौतिक सम्पदा बाहेक अभौतिक रूपमा रहेका धर्म, संस्कृति, जात्रा, पर्व, संस्कार, रीतिरिवाज जस्ता नेपाली मौलिक सम्पदाहरू पनि गुठी प्रणालीले गर्दा हालसम्म जिवित रहेको देखिएको छ। नेपालमा गुठी प्रणालीको विकास नभएको भए हाम्रा प्राचीन संस्कृति र सम्पदा एवं परोपकारी उद्देश्य अनुसारका परम्परा, मान्यता, प्रचलन, प्रथा सञ्चालन हक्समेत लोप भई सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

४३. यसै सम्बन्धमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट (ने.का.प. २०७२ नि.नं. ९५०४) तुलसीमाया महर्जन विरुद्ध पञ्च नारायण महर्जनसमेत भएको दर्ता बदर मुद्दामा “नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १० मा राज्यलाई प्राप्त हुने जुनसुकै किसिमको रकम सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिने व्यवस्थाअन्तर्गत गुठी रकमलाई बाहेक गरी निजी गुठीबाहेकको अन्य गुठीको रकमको नियमितताका लागि छुटै कानून निर्माण गरिने व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको उक्त व्यवस्थाले गुठीको पवित्रता कायम गर्ने र त्यसलाई निरन्तरता दिने उद्देश्य ग्रहण गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी गुठी संस्थान ऐन २०३३ को प्रस्तावनामा पनि गुठी रकमलाई सरकारी कोषबाट अलग गर्ने संवैधानिक व्यवस्था उदृत गर्दै राजगुठीलाई नेपाल सरकारको अधीनबाट झिकी एक संस्थाको जिम्मा सुम्पी राजगुठीहरूलाई सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन गराउन गुठी संस्थानको स्थापना भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ भने दफा २ मा विभिन्न शब्दहरूको परिभाषा प्रस्तुत गर्ने सिलसिलामा खण्ड (ग). मा “गुठी” शब्दको परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ। जसअनुसार गुठी भन्नाले

1029.

१०९

कुनै मठ वा कुनै देवीदेवताको पर्व पूजा वा जात्रा चलाउन वा कुनै धार्मिक वा परोपकारी कामको लागि कुनै मन्दिर देवस्थल, धर्मशाला, पाटी, पौवा, इनार, पोखरी, तलाज, धारा, पियाज, बाटो, घाट पुल, चौतारा, गौचरन, वाग, बगैंचा, जङ्गल, पुस्तकालय, पाठशाला, औषधालय, चिकित्सालय, घर इमारत वा संस्था बनाउन, चलाउन वा त्यसको संरक्षण गर्न कुनै दाताले आफ्नो चल अचल सम्पति वा आयस्ता आउने अरू कुनै सम्पति वा रकममा आफ्नो हक छाडी राखेको गुठी भन्ने बुझिन्छ। गुठी संस्थान ऐन २०३३ मा गरिएको उक्त परिभाषाबाट पनि गुठीको सम्बन्ध धार्मिक, सांस्कृतिक, परोपकारी उद्देश्यका साथ परम्परा, मान्यता, प्रचलन, प्रथालाई सञ्चालन र कायम राखी त्यसको विकास गराउने कार्यसँग छ। गुठीको धार्मिक एवम् सांस्कृतिक महत्त्व हुने र यो राष्ट्रिय पहिचानको महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा पनि रहेको हुँदा गुठीको अस्तित्व लोपको विषयलाई धर्मलोपका रूपमा सजायको विषयवस्तु बनाइन्छ। गुठी संस्थान ऐनमा पनि विभिन्न कार्यलाई धर्मलोपका रूपमा परिभाषित गरी सजाय गर्न सकिने सम्मको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ" भन्ने व्याख्या भएको तथ्य यहाँ उल्लेख हुन सान्दर्भिक देखिएको छ।

४४. मूलतः यो रिट निवेदनमा निवेदकले गुठी संस्थान ऐनमा भएका केही व्यवस्था संविधानसँग बाझिएको भन्नेसमेत विषय उठाउनु भएको सम्बन्धमा ती व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाझिएको नदेखिएको आधारमा त्यसतर्फ केही बोलिरहनु नपर्ने भनी माथि उल्लेख भैसकेको छ। निवेदकले यो रिट निवेदनमा र निवेदनको सुनुवाईको क्रममा यो इजलास समक्ष छलफलको क्रममा उक्त विषयका साथै गुठी संस्थानले गुठी जग्गा बीस/तीस वर्ष अवधि तोकी लिजमा दिने र आनाको एक करोड भन्दा बढी मूल्य पर्ने देवस्थल समेतका गुठी जग्गा आनाको हजारको मूल्यमा व्यापारिक कम्प्लेक्स बनाउने प्रयोजनका लागि हस्तान्तरण गर्ने कार्यले गुठीको अस्तित्व नै लोप हुने खतरा रहेको, गुठी संस्थानले आफ्नो मुख्य दायित्वलाई पन्छाई गुठी जग्गा हिनामिना गरी गुठीको संरक्षण गर्न नसक्ने अवस्था भएकाले गुठीसँग गाँसिएको धार्मिक, परम्परा, रितिस्थिति, प्रचलनमा रहेको संस्कृति र विभिन्न धार्मिक सम्प्रदायले अङ्गिकार गरेको मूल्य मान्यता कायम राखी त्यसको विकास गर्न सरकारी हस्तक्षेप मुक्त एक स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय आवश्यक भएकाले सो सम्बन्धमा उपयुक्त कानून निर्माण गर्न भनी आदेश जारी हुनुपर्छ भन्नेसमेत माग गर्नु भएको अवस्था छ।

४५. यस सम्बन्धमा हेर्दा नेपालको प्राचीनकाल देखिको परम्परा, संस्कृति, सनातन धर्म, संस्कार एवम् सम्पदाको संरक्षण गरेको सामाजिक संस्था गुठी प्रणालीलाई व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्ने प्रयोजनका लागि गुठी सम्बन्धी कानून बनाइएको र सोही कानून बमोजिम गुठी संस्थान स्थापना भएको भन्ने तथ्यमा विवाद छैन। वस्तुतः ऐनको उद्देश्यलाई कार्यरूप दिन स्थापना भएको उक्त संस्थाले कानूनले सुम्पिएको दायित्व पुरा गर्नपर्ने नै

१०९

१०२९

हुन्छ। यो निवेदनको तथ्यगत अवस्था एवम् गुठी संस्थानसँग सम्बन्धित यस अदालतबाट भएका विभिन्न फैसला तथा आदेशको पृष्ठभूमिमा हेर्दा गुठी संस्थानले आफ्नो कानून बमोजिमको दायित्वलाई पुरा गर्न सकेको भन्ने तथ्यमा विश्वास गर्ने ठाउँ छैन। परन्तु गुठी संस्थानको स्थानमा अर्को छुट्टै निकाय खडा गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा संविधानको मर्म र भावनालाई आत्मसात गरी उपयुक्त विकल्प छनौट गर्ने विषय नीतिगत विषयवस्तु भएको सन्दर्भमा अदालतले यो विषयमा प्रवेश गर्नुपर्ने अवस्था रहदैन। यस अवस्थामा निवेदकको उक्त जिकिरसमेत मनसिब देखिएन।

४६. माथि उल्लेख भएको नि.नं.९५०४ को मुद्दामा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट "... एउटा निश्चित उद्देश्यका लागि स्थापना गरिएको गुठीलाई अन्य उद्देश्यका साथ अर्कै नामाकरण गर्ने र त्यसको रूप परिवर्तन गरी त्यसको प्रभाव र अस्तित्वलाई नै अन्यथा बनाउने कार्यलाई सदैव निरुत्साहित गरिनु पर्दछ। त्यसरी साविकमा जुन रूप र उद्देश्यका साथ गुठी स्थापना गरिएको हो, त्यसलाई त्याँही रूप र उद्देश्यका साथ सञ्चालनमा ल्याउन र त्यसलाई निरन्तरता दिई गुठीजन्य परम्परा र संस्कृतिलाई जीवन्त तुल्याउनु गुठी व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण पक्ष हो। गुठी संस्थानको स्थापना नै त्यसको लागि भएको हो" भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

४७. माथि उल्लेख भएको तथ्यगत अवस्था एवम् विवेचना समेतको आधारमा हेर्दा, गुठी भनेको भावी पुस्ताको लागि पुखाले राखिएको अमूल्य निधि हो र यसलाई संरक्षण गर्नु सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ। गुठी रैतानी गरिएका जग्गाहरु समेत दाताले निश्चित उद्देश्य राखी खडा गरिएको गुठीको जग्गा भएकाले जुन प्रयोजनका लागि ति जग्गा गुठीमा राखिएका हुन् ति प्रयोजन प्राप्ति र त्यसको चिरकालसम्मको निरन्तरताका लागि त्यस्ता जग्गाधनीले समेत आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसकारण गुठीको सम्पत्ति र जग्गालाई प्रयोग गर्दा गुठीका विविध पक्षलाई समेत विशेष रूपमा ध्यान दिनु अनिवार्य छ। गुठीको जग्गा केवल सम्पत्ति नभई धार्मिक एवं सास्कृतिक धरोहरसमेत रहेको हुँदा गुठीको जग्गालाई आय आर्जनको लागि प्रयोग गर्दाको अवस्थामा सो भन्दा पहिले पूर्व अध्ययन, अनुसन्धान गरी संस्कृतिविद समेतका विजहरु तथा सरोकारवालहरुको लिखित सुझाव लिई मापदण्ड समेतको योजना तयार गर्नु आवश्यक छ। गुठीको सम्पत्तिलाई प्रयोग गर्दा गुठी तथा सबैको सर्वोत्तम हितलाई मध्येनजर राखी गुठीको संरक्षणको दृष्टिकोणले उत्कृष्ट हुने मार्ग अबलम्बन गर्नुको विकल्प हुन सक्दैन। यस्तो मार्गको पहिचान गर्न गहन अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसकारण गुठीको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक महत्वलाई दृष्टिगत गर्दै, दीर्घकालीन रूपमा गुठीको संरक्षण सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले, गुठी अन्तर्गतिका जग्गाजमिन तथा सम्पत्तिको प्रयोग गर्नुपूर्व व्यापक एवं गहन अध्ययन तथा अनुसन्धान सम्पन्न गरी सोको प्रतिवेदनको आधारमा गुठीको संरक्षण हुने

१०२९

१०२९

विकल्प र अनुकल्पको छनौट गरी सोही बमोजिम मात्र गुठीको सम्पत्तिको प्रयोग गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी हुने देखिन आयो।

४८. तसर्थ, माथि विवेचित आधार एवम् कारणहरू समेतबाट गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ७, १२(क), १६(२), १७(२), १९ र ४२(क) संविधान विपरित हुनुका साथै बाझिएको भन्ने स्पष्ट र तार्किक प्रमाण निवेदकले प्रस्तुत गर्न नसकेको तथा मिति २०६९।१।२३ मा प्रकाशित गुठीको जग्गा लिजमा दिने विज्ञापन सम्बन्धित कार्य २०६९।६।११ मा नै अन्तरिम आदेश जारी भएको हुँदा कार्यान्वयन हुन नसकेको भई सो को उपादेयिता हाल कायम नरहेको हुँदा निवेदन माग बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशले बदर गर्नुपर्ने देखिन आएन। गुठीको नेपाली समाजमा रहेको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक महत्वलाई मध्येनजर गरी सम्बन्धित क्षेत्रका मान्यताप्राप्त विशेषज्ञहरूको लिखित परामर्श, सरोकारवालाहरूको लिखित राय-सुझाव सहितको विस्तृत वैज्ञानिक अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी, सोको निष्कर्षका आधारमा गुठीको संरक्षण हुने विकल्पको छनौट गरी सोही बमोजिम मात्र गुठी अन्तर्गतका जग्गा जमिन र गुठी रैतानी गरिएका जग्गा जमिन तथा सम्पत्तिको प्रयोग गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। अरुमा तपसिल बमोजिम गर्नु।

तपसिल

- आदेशको कार्यान्वयनका लागि आदेशको प्रतिलिपिसहितको जानकारी गुठी संस्थान केन्द्रिय कार्यालयलाई दिनू।
- आदेशको कार्यान्वयनका लागि आदेशको प्रतिलिपिसहित विपक्षी नं. १ र २ को जानकारीको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा लेखी पठाई दिनू।
- आदेशको प्रतिलिपि मार्ग सरोकारवालाले निवेदन दिए नियमानुसार गरी दिनू।
- प्रस्तुत निवेदनको दायरी लगत कट्टा गरी, आदेश यस अदालतको विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनू।

श्रीमान योगेन्द्र श्रेष्ठ
(विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ)

प्रधान न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छौं।

कुमार रेग्मी
(कुमार रेग्मी)

न्यायाधीश

संघनी
(संघनी प्रधान मल्ल)

न्यायाधीश

प्रकाशमान सिंह राउत
(प्रकाशमान सिंह राउत)

न्यायाधीश

माननीय न्यायाधीश हरिप्रसाद फुयालको सहमतिय रायः

४९. मूलभूत रूपमा सम्माननीय प्रधानान्यायाधीश र माननीय न्यायाधीशहरुको रायमा सहमत हुँदै गुठी सम्बन्धी नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेका व्यवस्थाको विश्लेषणका सम्बन्धमा सहमती राय उल्लेख गरेको छु।
५०. नेपालमा गुठीको ऐतिहासिक विकास, महत्व र निरन्तरता एक धार्मिक र सामाजिक सम्पत्तिको रूपमा रहेको देखिन्छ। यो नेपाली राष्ट्रियताको एक विशिष्ट तथा अभिन्न अंगको रूपमा रहेको पाइन्छ। नेपालको संविधानको धारा ४ को स्पष्टिकरणमा उल्लिखित^{२५} व्यवस्थाले सनातनदेवि चलिआएको धर्म, संस्कृतिको संरक्षण भन्नाले गुठी र त्यस अन्तर्गतको परम्परा र संस्कृति समेतलाई बुझ्नु पर्दछ। यस्तो गुठीको परम्परा र संस्कृतिलाई धारा २६(२)^{२६} मा उल्लेख गरिएको सम्प्रदायलाई प्रदान गरिएको धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हकसमेतले समेटी विविधता प्रदान गरेको पाइन्छ। धारा २६(२) को प्रावधानमा गुठी वा गुठीका सञ्चालकलाई र त्यस्तो गुठी सञ्चालन गर्ने गुठीयारको हकसमेत संरक्षण भएको मानिनु पर्ने देखिन्छ।
५१. संविधानको धारा २९०^{२७} मा गुठीको मूलभूत मान्यता प्रतिकूल असर नपर्ने गरी गुठी जग्गामा भोगाधिकार भईरहेको किसान एवं गुठीको अधिकारको सम्बन्धमा संघिय संसदले आवश्यक कानून बनाउनेछ भन्ने बाध्यात्मक प्रकृतिको व्यवस्था उल्लेख भएको पाइन्छ। संविधान मस्यौदाको क्रममा धारा २९० को मस्यौदाको इतिहास स्पष्ट रहेको भने देखिँदैन। पहिलो संविधानसभाका समितिहरुको मस्यौदामा र पहिलो संविधान सभा विघटन भई दोस्रो संविधानसभाको कार्यकालमा मा. कृष्ण प्रसाद सिटौलाको नेतृत्वमा गठित समितिबाट संविधानको मस्यौदा^{२८} गर्ने कार्य हुँदासम्मसमेत उक्त प्रावधानबाबेरे कहिकै उल्लेख नभएको र संविधान सभा भित्र उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको उद्देश्य, कारण वा कुनै व्याख्यात्मक टिप्पणी झलिक्ने किसिमको अभिलेख रहेको तथा संविधानसभामा उक्त प्रावधान सम्बन्धमा दफावार छलफल भएको अभिलेख प्राप्त गर्न नसकिएकाले उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको उद्देश्य र दुरदृष्टि सम्बन्धमा यथेष्ट रूपमा उल्लेख गर्न सकिने अवस्था नरहे तापनि यस धाराको गरिमा र महत्वलाई अन्यथा भन्न सकिने देखिँदैन।

^{२५} स्पष्टीकरणः यस धाराको प्रयोजनको लागि “धर्मनिरपेक्षा” भन्नाले सनातनदेवि चलिआएको धर्म संस्कृतिको संरक्षण लगायत धार्मिक, सांस्कृतिक स्वतन्त्रता समझनु पर्छ।

^{२६} प्रत्येक धार्मिक सम्प्रदायलाई धार्मिक स्थल तथा धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ। तर धार्मिक स्थल तथा धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षण गर्न तथा गुठी सम्पत्ति तथा जग्गाको व्यवस्थापनका लागि कानून बनाई नियमित गर्न बाधा पुरोको मानिने छैन।

^{२७} गुठी सम्बन्धी व्यवस्था: (१) गुठीको मूलभूत मान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी गुठी जग्गामा भोगाधिकार भैरहेका किसान एवं गुठीको अधिकारका सम्बन्धमा संघीय संसदले आवश्यक कानून बनाउनेछ।

^{२८} मस्यौदा मिति २०७२। ३। १३।

५२.

वस्तुतः संविधानको धारा २९० को उपधारा (१) मा उल्लिखित प्रावधानलाई हेर्दा, गुठी जग्गामा भोगाधिकार भैरहेका किसानको अधिकारका सम्बन्धमा संघीय संसदले आवश्यक कानून बनाउनु पर्ने भनी राज्य उपर संवैधानिक दायित्व कायम गरेबाट गुठी जग्गा कमाउँदै आएका किसानका अधिकारलाई संविधानतः संरक्षण गर्न खोजिएको कुरालाई इन्कार गर्न सकिंदैन। यस धाराले गुठीको मौलिक स्वरूपलाई अक्षुण्ण राख्नुका साथै गुठीका जग्गा कमाउँदै आएका किसानका अधिकारलाई संवैधानिक संरक्षण प्रदान गर्ने दोहोरो उद्देश्य बोकेको स्पष्ट देखिन्छ। सोही धाराको उपधारा (२)^{२९} मा उल्लेख भएको व्यवस्था अनुसार गुठी सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुने परिकल्पना गरेको पाइन्छ। यसरी संविधानको गुठी सम्बन्धी व्यवस्थाले गुठीको मूलभूत मान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने किसिमको गुठी सम्बन्धी एक विशिष्ट कानूनको परिकल्पना गरेको देखिन्छ। मुलतः यस्तो कानूनले समग्रमा (in general) र निश्चित गुठीहरूको परिप्रेक्ष्यमा (in particular) मूलभूत मान्यता पहिचान गरी भोगाधिकार भैरहेको किसान र गुठीको अधिकार परिभाषित गर्ने गरी कानून बनाउनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थाको परिकल्पना गरेको देखियो।

५३. नेपाली विशिष्ट ऐतिहासिक परम्परालाई मान्यता प्रदान गर्दै गुठीको आय केन्द्रीय^{३०} र प्रदेश सञ्चित कोषमा^{३१} समावेश नगराउने व्यवस्था संविधानमा नै उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यसबाट के निष्ठ गर्न सकिन्छ भने गुठी आफैमा स्वयम रकम संकलन र संचालन गर्न सक्ने (self-funded and operated) स्वायत्त निकाय हो। यस्तो रकमबाट सम्बन्धित गुठीको सर्वोत्तम हित हुने गरी गुठीको सम्पत्तीहरूको व्यवस्थापन र परिचालन सम्बन्धित गुठीले आफूलाई परिचालन र नियन्त्रण (operation and control) गर्ने निकायको स्वीकृतिबाट गर्न सक्दछ।

५४. गुठीको सञ्चालन, परिचालन र नियन्त्रणका सम्बन्धमा संविधानमा स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख भएको नदेखिए तापनि संविधानको धारा २९० मा उल्लेख भएको संघिय कानून भिन्न गुठीको सञ्चालन, परिचालन र नियन्त्रण गर्न एक विशिष्ट निकायको गठन हुनेछ भन्ने

^{२९} गुठी सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ।

^{३०} धारा ११६. संघीय सञ्चित कोषः गुठी रकम बाहेक नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जा, ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन र नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने अन्य जुनसुकै रकम संघीय ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई संघीय सञ्चित कोष भनिनेछ।

^{३१} धारा २०५. प्रदेश सञ्चित कोषः गुठी रकम बाहेक प्रदेश सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जा, प्रदेश ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन र नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान एवं ऋण रकम प्रदेश ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक प्रदेश सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई प्रदेश सञ्चित कोष भनिनेछ।

कल्पना गर्न सकिन्छ। संविधानले गुठीलाई संविधान मै उल्लेख गरी दिएको महत्व अनुसार त्यस्तो निकाय हालको 'गुठी संस्थान' भन्दा प्राधिकारिक हुन सक्दछ भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ।

५५. नेपालको संविधानको धारा २९० मा नै गुठीको सम्बन्धमा उल्लेख गरिएकाले संविधानको अनुसूची ५ को संघीय अधिकारको सूचीमा गुठी सम्बन्धी व्यवस्था नहुनु स्वभाविक देखिन्छ। तर अनुसूची ६ मा उल्लेखित बुँदा नं. २१ को गुठी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी प्रदेश अधिकारको सूची भित्र समावेश भएको देखिन्छ। यसबाट के निष्ठृत गर्न सकिन्छ भने संविधानको धारा ५७(६)^{३२} को परिधिभित्र रही संघीय कानून बमोजिम गुठी व्यवस्थापनको सम्बन्धमा प्रदेशले कानूनी र संरचनागत व्यवस्था गर्न सक्दछ। गुठीको मौलिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्व र संविधानको मर्म समेतलाई मध्येनजर गरी यस विषयमा प्रभावकारी कानून निर्माणका लागि अदालतले मार्गदर्शन दिन सक्ने नै हुन्छ। तसर्थ, यस अदालतले संविधानले परिकल्पना गरेको कानूनहरूको निर्माणको सम्बन्धमा संसदलाई परमादेशको आदेश नै जारी नगरे तापनि यस सम्बन्धमा कानून बनाउन इंगित गर्न नसक्ने देखिँदैन।

हरिप्रसाद फुयाल
न्यायाधीश

इजलास अधिकृत : परीक्षा ढकाल
कम्प्युटर अपरेटर : हर्क माया राई
इति संवत् २०८१ साल असार १९ गते रोज ४ शुभम्।

^{३२} ...प्रदेश सभा, गाउँ सभा वा नगर सभाले कानून बनाउँदा संघीय कानूनसँग नबाझिने गरी बनाउनु पर्नेछ र प्रदेश सभा, गाउँ सभा वा नगर सभाले बनाएको त्यस्तो कानून संघीय कानूनसँग बाझिएमा बाझिएको हदसम्म आमान्य हुनेछ।